

AHMED HAYÂTÎ EFENDİ’NİN ŞERHÜ TUHFETİ’L-MANZÛMETİ’D-DÛRRIYYE FÎ-LÛGATİ’L-FÂRİSİYYE VE’D-DERİYYE İSİMLİ TUHFE-İ VEHBÎ ŞERHİ*

Ahmed Hayâtî Efendi's Annotation of Tuhfe-i Vehbî named "Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fî-Lûgati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyye"

Özlem ŞAHİN¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, ozlem.sahin@yobu.edu.tr, orcid.org/ 0000-0002-2472-4623.

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 15.09.2022
Kabul/Accepted: 30.10.2022

DOI:10.20322/littera.1175950

Anahtar Kelimeler: Manzum sözlük, manzum sözlük şerhi, şerh metodu, Tuhfe-i Vehbî, Ahmed Hayâtî Efendi

ÖZ

15. yüzyılla birlikte örnekleriyle karşılaştığımız manzum sözlükler sıbyan olarak nitelendirilen çocuklara yabancı dilleri öğretmek amacıyla kaleme alınan hacmi küçük, ezberi kolay eserlerdir. Manzum sözlükler sıbyan mekteplerinde, tekke ve dergâhlarda okutulmuştur. Daha çok Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça şeklinde karşımıza çıkan bu sözlükler Boşnakça, Fransızca, Rumca, Almanca gibi çok çeşitli dillerde kaleme alınmıştır. Eğlenceli olması ve kolay ezberlenmesiyle çocukların baş ucu kitabı olan bu çalışmalar sadece kelime öğretmekle kalmamış; bitki, hayvan isimleri, astronomi, tıp, beden unsurları, yeme-içme gibi çok çeşitli konularda eğitime fayda sağlamıştır. Çocuklar için yazılan manzum sözlüklere ilmî metotlarla şerh çalışmaları yapılmış böylece manzum sözlükler akademik zemine taşınmıştır. 1783 yılında Sümbülzâde Vehbî tarafından çocuklara Farsça öğretmek amacıyla yazılan Tuhfe-i Vehbî döneminde çokça okunmuş ve rağbet görmüş bir sözlüktür. Sözlüğe çeşitli şerhler yapılmıştır. Çalışma konumuz olan Tuhfe-i Vehbî şerhi 1792’de döneminin ünlü âlimlerinden Elbistanlı Ahmed Hayâtî Efendi (ö.1814) tarafından kaleme alınmıştır. “Şerhü Tuhfeti’l-Manzûmeti’-d-Dürriyye fî-Lûgati’l-Fârisiyye ve’-d-Deriyye” tam adını taşıyan Tuhfe-i Vehbî Şerhi, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Çalışmamızda manzum sözlük ve şerhlerine değinilerek Ahmed Hayâtî Efendi’nin hayatı, eserleri ve edebî kişiliği hakkında bilgi verilmiş, ardından Tuhfe-i Vehbî şerhinin nüshaları tanıtılarak, söz konusu eserin seçeresi üzerinde durulmuştur. Son olarak şerhin şerh metodu maddeler hâlinde açıklanmıştır.

ABSTRACT

Keywords:

Verse dictionary, verse dictionary annotation, annotation method, Tuhfe-i Vehbî, Ahmed Hayâtî Efendi.

The verse dictionaries examples which we came across within the 15th century, are works that are small in volume and easy to memorize, written to teach foreign languages to children who are described as sıbyan. The verse dictionaries were read in sıbyan schools, islamic monasteries and dervish lodges. This kind of dictionaries, which appear mostly in the form of Arabic-Turkish, Persian-Turkish, also were written in various languages such as Bosnian, French, Greek and German. Because of being fun and easy to memorize, these dictionaries, which are children's bedside books, not only taught vocabulary but also contributed to the education in a wide variety of subjects such as plant and animal names, astronomy, medicine, body elements, eating and drinking habits. Annotation studies were carried out on the verse dictionaries written for children with scientific methods, thus verse dictionaries were moved to the academic ground. Written by Sümbülzâde Vehbî in 1783 to teach Persian to children, Tuhfe-i Vehbî is a

* Bu makale “Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî’nin Şerh-i Tuhfe-yi Vehbî adlı eseri ‘Şerhü Tuhfeti’l-Manzûmeti’-d-Dürriyye fî-Lûgati’l-Fârisiyye ve’-d-Deriyye’ (inceleme-tenkitli metin-sözlük tıpkıbasım)” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

widely read and popular dictionary in its time. Various annotations were made to the dictionary. The commentary on Tuhfe-i Vehbî, which is the subject of our study, was written in 1792 by Ahmed Hayâtî from Elbistan, one of the famous scholars of his time. Tuhfe-i Vehbî Annotation, whose full name is "Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fî-Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyye", was taught as a textbook in madrasahs. Within our study, firstly, after mentioning the verse dictionaries, then information about Ahmed Hayâtî Efendi's life, works and literary personality was given, the characterization and genealogy of the copies of the works were explained, and the annotation method of the commentator was explained in articles.

Atıf/Citation: Şahin, Ö. (2022), "Ahmed Hayâtî Efendi'nin Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fî-Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyye İsimli Tuhfe-i Vehbî Şerhi", *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 8/4, 1043-1076.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Özlem ŞAHİN, ozlem.sahin@yobu.edu.tr

GİRİŞ

Manzum Sözlük Geleneği

Nuhbe, tuhfe, lügat, nisab gibi çeşitli isimlerle anılan manzum sözlükler; "sıbyan" ve "mübtedî" olarak tabir edilen çocuklara, yabancı dildeki kelimeleri karşılıklarını vermek suretiyle ezberletmek için kaleme alınmış hacmi küçük, ezberi kolay eserlerdir. Çocukların dil eğitiminde mühim bir görev üstlenen bu sözlüklere özellikle Arap, İran ve Anadolu ve Hint coğrafyasında rastlanmaktadır.

İslam dünyasında yazımına 11. yüzyıla birlikte başlanan manzum sözlük geleneğinin ilk örneklerinin kaside biçiminde verildiği görülür. Ez-Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı, Cemâlüddîn Ebî'nin *Teshîlü'l-Fevâ'id* ve *Tekmilü'l-Makâsîd*'i filoloji alanındaki ilk Arapça manzum sözlüklerdir. *Düstûru'l-Luga* ve *Kitâbu'l-Halâs* ise iki dilli ilk manzum sözlüklerdir (Öz 2010: 51). İran, Anadolu ve Hindistan'da çokça rağbet gören El-Ferâhânî'nin *Nisâbu's-Sıbyân*'ı, manzum sözlük geleneğini bu coğrafyada başlatmış ve Cânî b. Melikşâh-ı Horasânî'nin 1558-1563 yıllarında kaleme aldığı Türkçe-Farsça manzum sözlüğü *Nisâb-ı Türkî-i Fârsî* ve Yûsuf'un *Nisâb-ı Şeşzebân*'ı gibi birçok manzum sözlüğe örnek olmuştur (Karaismailoğlu 1990: 60).

Anadolu'daki ilk Türkçe-Arapça sözlük, 13. yüzyılda kaleme alınan Abdüllatif İbn Melek'in *Lugat-ı Feriştioğlu* isimli sözlüğüdür. Farsçaya ilginin arttığı 15. yüzyılda Anadolu'da çeşitli Farsça manzum sözlükler kaleme alınmıştır. Anadolu'daki ilk örneği Hasan el-Konevî tarafından nazmedilen *Tuhfe-i Hüsamî*'dir (Öz 1999: 4). Osmanlı Devleti'nde yabancı dil eğitiminin önem kazanmasıyla sadece Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça manzum sözlükler değil Türkçe-Rumca, Türkçe-Ermenice, Türkçe-Fransızca gibi çok çeşitli dillerde sözlükler yazılmıştır (Kaya 2017: 122). Bununla da yetinilmeyip Türkçe-Boşnakça, Türkçe-Arnavutça gibi farklı dillerde manzum sözlükler nazmedilmiştir. Çok çeşitli dillerde manzum sözlüklerin yazılmış olması Osmanlı'nın sosyokültürel yapısını göstermesi açısından önem arz etmektedir (Doğan Averbek, Güleç 2019: 56). Manzum sözlük geleneğinin son örneği ise Ahmed Remzî Akyürek tarafından nazmedilen *Tuhfe-i Remzî*'dir.

Manzum Sözlüklerin Yazılış Amacı

İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için çeşitli belagat ve sözlük çalışmaları yapılmıştır (Kılıç 2006a: 87). Eskiden beri Türkler hem tefsir, hadis gibi dinî konularda hem de tezkire, gramer, tarih, musiki, astronomi gibi farklı alanlarda çok sayıda manzum eser kaleme almıştır. Çeşitli ilimleri öğretirken şiirle belletme yöntemini tercih eden âlimler, dil öğretiminde de bu yöntemi kullanmıştır. Vezinli ve kafiyeli olan bu eserler, taşıdığı ahenkle ezberi kolaylaştırmış, böylece dil öğrenimini çok daha zevkli hâle getirmiştir.

5-6 yaşlarındaki çocukları eğitmek amacıyla açılan sıbyan mektepleri, genellikle camilerin hemen bitişiğinde müstakil odalar halinde inşa edilmiştir (Kılıç 2006a: 84). Bu okullarda çocuklara elifbâ öğretilmiş, kıraat dersleri verilmiştir (Tökel 2005: 81). Yaklaşık 10 yaşına kadar Kur'an'ı hifzeden çocukların gramer ve belagat konusundaki eğitiminde manzum sözlükler temel kaynak olmuştur. Sıbyan mektebinde eğitim gören çocuklara özellikle Arapça ve Farsçaya hâkim olabilmeleri için en az bir manzum sözlük ezberletilmiştir (Kılıç 2007: 252). Bir veya birkaç manzum sözlük ezberleyerek büyüyen çocuklar, böylece şairlik yeteneğini kazanma ve geliştirme yolundaki ilk önemli adımlarını atmış olur. *Sübha-i Sıbyân* müellifinin "Lugat ilmi mühim bir iş olduğundan işinin ehli olan kişiler manzum pek çok sözlük yazıp manalar ipine inciler dizdiler." (Kılıç 2006a: 95) sözlerinden de anlaşılacağı üzere bu kitapları ezberleyen çocukların geleceğin şair adayları olacağı düşüncesiyle kelimeler dikkatle seçilmiş, belîğ ve fasih bir üslup kullanılmıştır.

Manzum sözlükler temelde çocuklar için yazılsa da sadece sıbyan okullarında değil tekke, dergâh, medrese gibi çeşitli müesseselerde talep görmüştür (Kılıç 2006a: 90). Manzum sözlükler, bu müesseselerde belagat, fesahat, mantık gibi alet dersleri arasında okutulmuştur. Dil öğretiminde sadece bir sözlükle yetinilmemiş çeşitli manzum sözlüklerden oluşan mecmualar âlimlerce tercih edilmiştir (Öz 2010: 53). 18. yüzyılda sıbyan okullarında eğitim gören çocuklar Kur'an eğitiminin yanı sıra İslam tarihi, hadis, fıkıh, güzel yazı, aritmetik, nahiv ve sarf gibi çeşitli ilimlerde tahsil görmüştür. Bu dönemde ders programlarına dâhil edilen Arapça ve Farsça derslerde çocuklara kulak dolgunluğu sağlaması amacıyla *Tuhfe*, *Nuhbe* ve *Sübha-i Sıbyân* gibi eserler okutulmuş ve ezberletilmiştir (Memioğlu 2003: 241-243). Sıbyan mekteplerinde üç seviyede dil öğretimi yapılmaktadır. Temel seviyedeki sözlüklerde basit kelimeler öğretilir daha sonra sırayı çok sayıda zor kelimenin bulunduğu orta seviye sözlükler alır ve son olarak üçüncü seviye sözlükler, üst seviyede dil eğitimi alan çocuklar için hazırlanmıştır. Bu seviyedeki sözlükler genellikle nazire amacıyla yazılan sözlüklerdir. Şairler bazen eksik gördüğü noktada eksikliği gidermek bazen de daha üst düzey bir sözlük yazabileceğini kanıtlamak amacıyla manzum sözlüklere çeşitli nazireler yazmıştır. Örneğin Fedâî, öğretmenlik yaptığı zamanlarda Farsça öğrenmek isteyen çocuklara *Tuhfe-i Şâhidî*'yi okutmuş ancak oldukça zorluk çekmiştir. Bunun üzerine 1634'te kaleme aldığı manzum sözlüğü *Tuhfe-i Şâhidî*'ye nazire olarak yazmıştır (Erdem 2005: 198).

Çocuklar manzum sözlüklerle sadece kelime ezberlemez, o dile ait çeşitli kültür öğelerine ve kavramlarına da hâkim olur. Bu eserlerde çeşitli eczacılık, tıp, yeme içme, akrabalık kavramları, beden unsurları, meslek isimleri; hayvan, bitki, maden isimleri gibi çok çeşitli konular yer alır. Medreselerde tefsir, hadis, felsefe, matematik, tıp

gibi bilimlerin yanında belagat dersleri de verilmiştir. Manzum sözlükler bu anlamda medreselerde belagat derslerinin en önemli kaynakları olmuştur.

Manzum Sözlüklerin Şekil ve Tertip Özellikleri

Mesnevi nazım şekliyle yazılan manzum sözlüklerde hamdele ve salvelenin bulunduğu mukaddime adı verilen bir giriş, eğitimin ve dil öğreniminin kişiye sağlayacağı faydanın ve yazarın niçin bu eseri kaleme aldığı anlatıldığı bir sebep-i telif, ana metin olarak sözlük ve son olarak bir hatime bölümü bulunmaktadır. Sözlük kısmı Arapça başlıklar altında kıt'a ve bahirlere ayrılmıştır. Başlıklar o bölümdeki vezni verecek şekildedir. Farsça başlıklar ise daha çok ana metnin dışındaki bölümlendirmelerde tercih edilmektedir (Kılıç 2006b: 67). Kıt'alar 4-20 arasında değişen beyitlerden oluşur. Her kıt'anın sonunda ses değerinin öğretimi amacıyla o kıt'anın vezni verilmekte, ezberin kolay olabilmesi için de basit aruz kalıpları tercih edilmektedir. Kelimelerin yabancı dildeki karşılıklarının yanı sıra deyim ve atasözlerine; eş anlamlı ve cinaslı kelimelere de yer verilir (Güler 2016: 161). Bazı sözlük yazarları kıt'alarını alfabetik sıraya göre nazmeder, bazen de Türkçe karşılıklarının karıştırılmaması için numaralandırma sistemini kullanır. Ancak bu sistem şairlerce çok fazla tercih edilmemiştir.¹

Manzum Sözlük Şerhleri ve Yapılan Çalışmalar

Arapçada açıp yarma, bir ibareyi açıklama, kitaptaki lafızları kelime kelime irdeleyip açıklama (Devellioğlu 2013: 1157) manasına gelen şerh "bir metnin sırlarını, ince dikkatler gerektiren ifâde ve nüktelerini açıklama ve yorumlama" (Kadri 1943: 217, 218) işidir. Şerhler Kur'an'ın anlaşılabilmesini kolaylaştırmak amacıyla kaleme alınmış ve böylece buradan elde edilen çeşitli bilgi ve deneyimler şerhin temel niteliklerini ortaya koymuştur. Bu noktada özellikle fesahat ve belagat, metin şerhinin merkezidir (Kortantamer 1994: 2). Eski kitaplarda çeşitli manzum ve mensur lafızların açıklanması amacıyla çok sayıda şerhin kaleme alındığına tanık oluruz. Manzum sözlük yazarlarının çoğu edebî manada oldukça kuvvetli şiirler kaleme alan şairlerdir. Ancak manzum sözlükleri yazarken şiirlerinde gösterdikleri şairane üslubu eserlerine yansıtmazlar. Çünkü manzum sözlükler, şairlikteki ustalığı ön plana çıkarmaktan ziyade temel eğitim vermek amacıyla kaleme alınan didaktik eserlerdir. Manzum sözlüklerin sadece sıbyan mekteplerinde okunan bir kitap olmaktan çıkıp eğitim seviyesinin yüksek olduğu tekke, dergâh, medrese gibi çeşitli müesseselerde okunur hâle gelmesiyle sadece şairlik yönüyle değil ilmî yönden de yeterince doyurucu olmayan bu eserleri akademik zemine taşıma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Manzum sözlükleri akademik düzeye çıkarmak isteyen müderrisler, bu sözlüklere çeşitli şerhler yazmış, alfabetik tertip ve fihristler hazırlamıştır. Ders kitabı olarak okutulan manzum sözlük şerhlerinde cümle ve kelime bilgisi verilmiş; vezin, takti gibi teknik bilgiler ortaya konularak bu konuların pekiştirilmesi yoluna gidilmiş, ayrıca ayrıntılı verilen gramer konuları ile okuyucu ilmî manada tatmin edilmek istenmiştir. Şerhler yolu ile manzum sözlükteki kelimelerin bir veya birkaç dildeki karşılığı verilmiş, o kelimelerin hareke kayıtları ile hangi vezne tekabül ettiği gösterilmiştir. Manzum sözlükte öğretilmek istenilen hangi dil ise o dilin gramer konuları ayrıntılı olarak

¹ Sünbülzâde Vehbî bu sistemin zorluğundan ve neden kullanmadığından şu şekilde bahseder: Ya'nî vaz'-ı rakama hâcet yok/Böyle zahmet çekecek hâlet yok. [75b]

anlatılmış, cümle içerisindeki görevleri örnekler yoluyla izah edilmiştir. Sadece gramer bilgisi vermekle yetinmeyen şarihler; coğrafya, tarih, tıp, astronomi gibi çok farklı alanlardaki bilgileriyle şerh ettikleri metinleri yorumlamıştır. Farsça, Arapça, Fransızca, Bulgarca gibi farklı dillere ait şiirlerin de örnek gösterildiği şerhler, zengin edebî metinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanının akademisyenleri tarafından kaleme alınan şerh çalışmalarlarıyla birlikte manzum sözlükler bilimsel bir hüviyet kazanmıştır.

Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça, Türkçe-Farsça-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Fransızca, Türkçe-Bulgarca, Türkçe-Ermenice gibi çok çeşitli şekillerde karşımıza çıkan manzum sözlüklere çeşitli şerhler yapılmıştır. Kendisine en çok şerh yapılan Türkçe-Arapça manzum sözlük *Tuhfe-i Şâhidî*'yken, Türkçe-Farsça manzum sözlük ise *Tuhfe-i Vehbî*'dir. Manzum sözlük şerhleri üzerine yapılan çalışmalar şunlardır: *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî*, Yayaköylü Ahmed Reşîd el-İzmirî (ö. 1809) (Ceyhan 2007, Dursun 2008, Yılmaz 2008), *Hediyyetü'l-İhvân fi-Şerhi Sübhatî's-Sıbyân*, Mehmed Necîb (ö.?) (Kılıç 2005, Kılıç 2006c, Kılıç 2007), *Şerh-i Sübha-i Sıbyân*, İsmâ'îl Zühdi b. Ömer (ö. ?) (Karasioğlu 2011, Karasioğlu 2012), *Şerhü Bahri'l-Garâyib* (el-Kâime), Lütfullah b. Ebî Yûsuf el-Halîmî (ö. 1516) (Faroe 1991), *Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*, Muğlalı İbrahim Şâhidî Dede (ö. 1550) (Öz 1999, Altuner 2005, Gümüş 2006a, Gümüş 2006b, Gümüş 2006c, Gümüş 2007a, Gümüş 2007b, Gümüş 2007c, Paksoy 2008, Soyçekic 2009, Demirci 2013, Yavaş 2013, Gönel, Dalokay 2015, Zararsız 2015, Kaya 2016, Ekici 2017a, Ekici 2017b, Köse 2017, Zararsız 2017, Barlak 2020), *Tuhfe-i Şemsî*, Şemsî Dede (ö. 1666/67'den önce) (Düzenli, Turan 2016), *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî*, Sünbülzâde Vehbî (ö. 1809) (Öz 1997, Alparslan 2013, Şahin 2016, Kutsal 2017, Yavuz 2021).

Eserin Müellifi: Ahmed Hayâtî-i Elbistânî Efendi (ö. 1814)

Hayatı

1165/1751-52 yılında Elbistan'da doğan Ahmed Hayâtî Efendi, Elbistan'ın ünlü ailelerinden birine mensuptur. Ahmed Hayâtî Efendi, Dulkadiroğulları döneminde Elbistan'a yerleşen ehlibeyt neslinden Nurullâh Çelebi soyundandır. Aile ağacı dört kola ayrılmıştır. Ahmed Çelebi'nin Ahmed Efendi adlı çocuğundan gelenler Hayâtîler adını almıştır. Elbistan'ın köklü ailelerinden olan Hayâtîler, pek çok müftü, müderris ve kadı yetiştirmiştir. Ahmed Hayâtî Efendi, bu sülalenin Hayâtîzâdeler olarak adlandırılan koluna mensup olup Nurullâh Çelebi'nin dokuzuncu göbekten torunudur. Ailenin bugünkü soyadı ise Ayhan'dır (Özalp 2010: 81-83). Hacı İakabıyla da bilinen Ahmed Hayâtî Efendi, ilk eğitimini babasından almıştır. Amcası Hacı Ömer Efendi de Hayâtî Efendi'nin tahsiline katkıda bulunmuştur. Ayrıca Cerîdzâde Hasan ve Kayserili Ömer Efendi'den Arapça dersler tahsil etmiştir (Çiftçi 2000: 134). 1196/1781'de ilim tahsil etmek amacıyla İstanbul'a gitmiş ve dedesinin vefatıyla Elbistan müftülüğüne tayin edilmiştir. Bu sıralarda Sünbülzâde Vehbî'nin isteği üzerine *Tuhfe*'sine şerh yazarak 6 Ramazan 1206/30 Nisan 1792'de tamamladığı eserini mutasarrıf Yûsuf Ziyâ Paşa'ya sunmuştur. 1796'da müftülüğü bırakarak Halep'e gitmiştir. Bir müddet orada kaldıktan sonra 1798'de İstanbul'a dönmüştür (Özalp 2010: 28-29). *İthâfu'l-Cenne ve İs'âfu'l-Minne fi-Şerh-i İthâfi'l-Cenne* adlı eserini III. Selim'e takdim etmesiyle taltif edilmiştir. Bu eseri Ayasofya Medresesinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Müderris Ahmed Hayâtî Efendi, 1215/1800'de *Tuhfe-i Vehbî* şerhi olan *Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fi-Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyye* adlı eserini İstanbul'da bastırmıştır

(Özalp 2010: 30-31). Hayâtî Efendi, 1809 yılında önce Saraybosna, sonrasında da Irak Mevlevihânesine atanmıştır (Çiftçi 2000: 134). Yûsuf Ziyâ Paşa, Antepli Aynî gibi önemli isimlere ders veren şarih, 1810'da Köprülü Dârülhadis Medresesine müderris olarak atanmıştır. 1811'de Bağdat kadılığına görevlendirilen şarih burada 12 yıl kalmış, hocalık yapmış, telif ve tasnifle meşgul olmuş, çok sayıda ilmî eser kaleme almıştır (Özalp 2010: 33-34). *El-kasîdetü'n-Nûniyye fî'l-Mantık ve'l-Âdâb/Risâletü'l-Manzûme* adıyla yazdığı Arapça kasidesi bunlardan biridir (Akpınar 1998: 14). Kadılık görevi biten şarih 1813'te Elbistan'a dönmüştür. Beş aya yakın bir süre burada kalan şarih, bir kütüphane yaptırarak kitaplarını buraya vakfetmiştir. 1814'te İstanbul'a varan Ahmed Hayâtî Efendi, kısa bir süre sonra evinde uzlete çekilmiş ve 3 Şubat 1814'te vefat etmiştir (Özalp 2010: 36-40).

Edebî Kişiliği

Ahmed Hayâtî Efendi hem âlim hem de şairdir. Döneminin ünlü medreselerinde hocalık yapan Hayâtî Efendi, dinî ve edebî konularda eserler yazmıştır. Çok iyi derecede Arapça ve Farsça bilen şarih, şiirlerinde Hayâtî mahlasını kullanmıştır. Oğlu Şeref Halil Efendi'ye göre Hayâtî Efendi'nin çok sayıda Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri vardır. Hayâtî Efendi'nin bir gazeli Mehmed Tefik'in *Kâfile-i Şuarâ*'sında ve Fatîm Davûd'un *Hatimetü'l-Eş'âr*'ında yayınlanmıştır. Ahmed Hayâtî Efendi kasideleriyle de bilinmektedir (Özalp 2010: 95-96). *Kasîde-i Reyhâniyye*'de Halep yolculuğunda gördüğü yerlerden ve yolların emniyetsizliğinden bahseden Hayâtî Efendi; söz konusu eserde Bağdat, Basra ve Şehr-i Zor Muhafızı Vezir Abdullâh Paşa'ya, Yûsuf Paşa'ya, Bağdat Valisi Esad Paşa'ya, Büyük Amcası Ömer Efendi'ye kasideler yazmıştır. İmâm-ı Âzam'ın *Kasîde-i Meymûne*'sini tanzir ettiği kasidesi ve *Manzûmetü'n-Nûniyye* manzum olarak kaleme aldığı diğer eserleridir.

Eserleri

Tehâfütü'l-Müstahrece: Mehdî'nin zuhuruna ve kıyamet alametlerine dair ortaya atılan çeşitli kehanetleri reddetmek amacıyla kaleme alınmıştır. Eseri III. Selim'e sunmuştur (Akpınar 1998: 15). *Tehâfütü'l-Müstahrece*'nin tercümesinin iki nüshası bulunmaktadır: a) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1701, 27 varak. b) Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 4274, 16 varak.

İthâfü'l-Cenne: Arapça yazılan eser yedi bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tedrisatın tanımı verilerek amaç ve faydaları anlatılmıştır. Diğer bölümlerde ders öğretim yöntemleri üzerinde durulmuştur. Eserin bir nüshası vardır: Millî Kütüphane, Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 2511, 1b-35b.

İs'âfu'l-Minne fî-Şerhi İthâfi'l-Cenne: *İthâfü'l-Cenne* adlı eserine yine kendisi tarafından yapılmış şerhtir. Bu eserini de III. Selim'e sunmuştur. Eserin iki nüshası vardır: a) Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi 272, 57 varak. b) Millî Kütüphane, Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 2366/1, 1b-86b.

Hâşiye-i Kıyâs-ı Mûsevî li'l-Hayâtî el-Mar'aşî: Mûsâ el-Pehlivânî b. Abdullâh'ın *Kıyâs-ı Mûsevî* adlı eserinin şerhi üzerine kaleme alınmış bir haşiyedir. Arapça yazılan eser mantık ilmiyle ilgilidir. Eserin bir nüshası vardır: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasîdecizâde 499, 18 varak.

El-Kasîdetü'n-Nûniyye fî'l-Mantık ve'l-Âdâb: Ahmed Hayâtî Efendi'nin 1215/1810 yılında müderrisken yazdığı mantıkla ilgili Arapça eserdir. Eserin beş nüshası vardır: a) *Risâle fî-İlmi'l-Âdâbi'l-Bahs* adıyla kayıtlıdır: Millî Kütüphane, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz FB 599, 1b-5b. b) *Manzûmetü'n-Nûniyye*, Millî

Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 2368/2, 19a-24b. c) *Manzûmetü'n-Nûniyye*, Millî Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 2366/3, 90a-90b. d) *Manzûmetü'n-Nûniyye*, Millî Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 2367, 6 (1b-6a). e) *El-Kasîdetü'n-Nûniyye fi'l-Mantık ve'l-Âdâb* adıyla kayıtlıdır: İzmir Millî Kütüphane, 1887/5, 37a-41a.

Şerhü Manzûmetü'n-Nûniyye: *El-Kasîdetü'n-Nûniyye fi'l-Mantık ve'l-Âdâb* adlı esere Hayâtî tarafından yapılan şerhtir. Bir nüshası bulunmaktadır: *Şerhü Manzûmeti'n-Nûniyye*, Millî Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 2368/1, 1b-19a.

Er-Risâle li'l-Îrâdeti'l-Cüz'îyye/Risâle fi-Beyân-ı Efâli'l-İbâd: Kelam problemlerinin Mutezile, Eş'arî gibi mezheplerce tartışıldığı iki sayfalık Arapça bir eserdir. Eserin iki nüshası bulunmaktadır: a) *Er-Risâle li'l-Îrâdeti'l-Cüz'îyye* adıyla: Millî Kütüphane, Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonu 665/1b-2a. b) *Risâle fi-Beyân-ı Efâli'l-ibâd* adıyla: Millî Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 2366/2, 89b-90a.

Risâle fi-Hesâbi'l-Ebcad: Risâle, ebced hesabıyla ilgilidir. Eserin bir nüshası vardır: Raşid Efendi Kütüphanesi, 27017/61, 178b-179b.

Risâle fi-Adedi's-Suver: Surelerin sayısı ve kiraatle ilgili olduğu anlaşılan eserin varlığından *Risâle fi-Adedi's-Suver* ve *Ba'zı Ahvali'l-Kırâ'e ve Risâle fi-Adedi's-Suveri'l-Kur'âniyye* adlı iki kaynakta bahsedilir (Özalp 2010: 181). Yeterli bilgi mevcut değildir.

Tanzîrül-Meymûne li'l-Hayâtî el-Elbistânî: İmâm-ı Âzam Hazretleri'nin *Kasîde-i Meymûne's*ine yazdığı naziredir. Bir nüshası vardır: Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, Maraş Hafız Ali Efendi Yazma Eserler bölümü Yz 35 a-b.

Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: Ahmed Hayâtî Efendi'ye ait bir *Şâhidî* şerhinin olduğuna dair bilgilere çalışmamıza konu olan şerhte rastlamaktayız: "Evvel bilek Arabîde sâ'id ma'nâsına ya'nî parmak ucundan dirsek başına varınca lekdâre dirler. *Şâhidî* şerhimizde dahî hakkı tasrîh eyledik." [160b] Oğlu Şeref Halil Efendi'nin de "merhûm '*Tuhfe-i Şâhidî*'yi de şerh ettim' demişti lâkin ben görmedim" dediği eserin nüshasına rastlanılmamıştır.

Nüshaların Tavsifi ve Nüsha Ailesi

Nüshaların tavsifi

Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 3548: Cilt özellikleri: Salbek şemseli, zencirekli, miklepli, kahverengi meşin bir cilt. Ölçüler: 206x142-160x88 mm. Yaprak sayısı: 319. Satır sayısı: 21. Cetvel: 1b ve 2a varakları altın yaldızlı bordür, diğer varaklar kırmızı çizgili cetvelli. Yazı: Nesih, söz başları ve cetveller kırmızıdır. Kâğıt: Kopça filigranlı. İstinsah tarihi: 15 Şevval 1223/4 Aralık 1808. Müstensih: Harun b. Ebu Bekir b. Süleyman b. İsmail b. Hüseyin'dir. Yazmanın cildi yıpranmıştır. Sağ defter içi yırtılmıştır. Eserin başında fihrist bulunmaktadır. Fihristte kıt'a adları siyah, varak numaraları ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfa kenarlarında haşiyeler vardır. Söz başları, cetveller kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserde kelimeler büyük oranda keşidelidir. 47a yaprağında bir sayfa sonradan eklenmiştir. Ketebe ve ferağ kaydı bulunmaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, 34 Ma 681 (S): Cilt özellikleri: Dört köşesi bordo meşin, mukavva bir cilt. Yaprak sayısı: 245. Satır sayısı: 27. Cetvel: Yok. Yazı: Rika, söz başları ve keşideler kırmızıdır. Kâğıt: Nohudî. İstinsah tarihi: 1211/1796 Müstensih: Belli değil. Ketebe ve ferağ kaydı bulunmaktadır.

Adana İl Halk Kütüphanesi, 01 Hk 702 (A): Cilt özellikleri: Sırtı meşin, ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt. Ölçüler: 178x120-150x75 mm. Yaprak sayısı: 447. Satır sayısı: 17. Cetvel: Kırmızı cetvelli. Yazı: Nesih, söz başları ve cetveller kırmızıdır. Kâğıt: Nohudî cedit kâğıt. İstinsah tarihi: Yok. Müstensih: Belli değil. Cildi oldukça yıpranmıştır. Mihrabiye çiçek desenleri ile müzeyyendir. 1b ve 2a varakları çift çizgi cetvelli diğer varaklar ise tek çizgi cetvelli. Ketebe ve ferağ kaydı bulunmaktadır.

Konya İl Halk Kütüphanesi, 42 Kon 4830/3: Cilt Özellikleri: Dört köşesi kahverengi meşin, şemseli, şirazeli mukavva bir cilt. Ölçüler: 210x150-145x80 mm. Yaprak sayısı: 81. Satır sayısı: 24. Cetvel: 210x155-160x85mm. Yazı: Talik, söz başları ve cetveller kırmızıdır. Kâğıt: Nohudî. İstinsah tarihi: Yok. Müstensih: Belli değil. Eserin baş ve son kısmı eksiktir. Ketebe ve ferağ kaydı yoktur.

Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 122/2: Cilt Özellikleri: Sırtı siyah bez, üzeri ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt. Ölçüler: 207x155-150x95 mm. Yaprak sayısı: 19. [11b-30b] Satır Sayısı: 25. Cetvel: Yok. Yazı: Rika, söz başları ve cetveller kırmızıdır. Kâğıt: Balta filigranlı. İstinsah tarihi: Yok. Müstensih: Belli değil. Eserin başı ve sonu eksiktir. Ketebe ve ferağ kaydı yoktur.

Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, R 3859 (B): Cilt özellikleri: Yeşil bez kaplı miklepli mukavva cilt. Ölçüler: 252x185mm. Yaprak sayısı: 250. Satır sayısı: 29. Cetvel: Yok. Yazı: Nesih. Kâğıt: Nohudî renkli cedit. İstinsah tarihi: Yok. Müstensih: Belli değil. Ketebe ve ferağ kaydı yoktur.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, E. H. 2051: Cilt özellikleri: Serlevha ve cetveller kırmızı deri ve ebru kaplı miklepli cilt. Ölçüler: 235x155mm. Yaprak Sayısı: 256. Satır sayısı: 29. Cetvel: Yok. Yazı: Nesih. Kâğıt: Aharlı. İstinsah tarihi: 1248/1832. Müstensih: Halîl Fâiz Efendi. Eserin sonunda ketebe ve ferağ kaydı vardır.

Nüsha ailesi: Toplanan nüshaların bir kısmı yazma eserken bir kısmı ise matbu olarak basılmış kitaptan istinsah edilmiş yazma eserdir. Buna göre Manisa, Adana, Topkapı, Konya nüshaları matbu nüshadan istinsah edilmiş el yazmalarıdır. Süleymaniye, Bosna ve Millî Kütüphane nüshaları ise klasik usulle kaleme alınmış el yazması eserlerdir. İki farklı grupta toplayabileceğimiz yazmalar şu şekildedir:

A) Matbudan Nüshadan İstinsah Edilmiş El Yazması Eserler:² Daha önce belirttiğimiz gibi bir grup yazma eserimiz müstakil yazma eser olmayıp matbulardan istinsah edilen yazmalardır. Bu vaziyet karşımıza elimizdeki bazı nüshaların matbulardan nasıl istinsah edildiği sorusunu çıkarmaktadır. Bu durumun anlaşılması için yazma eser

² Şerh-i Tuhfe-i Vehbî'nin Matbu Nüshaları: 1. Dârü't-Tibâati's-Sultâniyye, İstanbul, 1215 (1800) , II+ 503 s. 2. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1215 (1800), III +503 2. 3. Dârü't-Tibâati's-Sultâniyye, İstanbul, 1237 (1821) , 511 s. 4. Dârü't-Tibâati's-Sultâniyye, İstanbul, 1246 (1830), 511 s. 5. Dârü't-Tibâati's-Sultâniyye, İstanbul, 1251 (1835), 511 s. 6. Matbaa adı yok, Bosna Hersek-Tirnova 1252 (1836), 7. Bulak-Mısır, 1254 (1838) , IV+ 499 8. Dârü't-Tibâati's-Sultâniyye, İstanbul, 1255 (1839), 511 s. 9. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1266 (1850), 511. 10. Matbaa adı yok, İstanbul, 1267 (1851), 511 11. Bulak, 1271 (1855) , 499s. 12. Kahire, 1272 (1856), 499 s. 13. Matbaa adı yok, İstanbul, 1286, (1870), 116 s. 14. Matbaa adı yok, İstanbul, 1303 (1886) 95 s.

ve istinsah edildiği matbu eserler dikkatlice incelenmiştir. Adana nüshasının istinsah edildiği 1836 tarihli Tırnova nüshasının herhangi bir kaydına kataloglarda ulaşılamamıştır. Bu nedenle Adana nüshasının, 1836 tarihli nüshadan nasıl istinsah edildiği hakkında tam bir fikir sahibi değiliz. Ancak hem Topkapı hem de Manisa nüshasının istinsah edildiği matbular, katalog taramaları ve çeşitli incelemeler sonucu tespit edilmiştir. Topkapı nüshasında Halîl Fâiz tarafından 1248/1832 yılında istinsah edildiğine dair kayıt bulunsa da müstensih Halîl Fâiz Efendi, bu eseri 1237/1821'de Cebehâne-i Âmire Nâzırı İbrahim Sâ'ib'in uhdesindeki matbaada tab olunmuş eserden istinsah ettiğini belirtmiştir.³ Matbu eserden istinsah edilen diğer bir nüsha ise Manisa nüshasıdır. Bu nüsha da 15 Şevval 1223/4 Aralık 1808 tarihinde Harun b. Ebu Bekir b. Süleyman b. İsmail b. Hüseyin tarafından istinsah edildiğine dair istinsah kaydı taşısa da müstensih, bu eseri mühendishâne hocalarından Abdullâh Müderris uhdesindeki Dârü't-Tıbbâti's-Sultâniyye'de 1205/1800 yılında tab edilen matbu eserden kopyaladığını belirtmiştir.⁴ Konya nüshası, bu bahsettiğimiz Manisa nüshasının ilk 81 varağının mikrofilm çekimidir. Adana nüshası ise istinsah kaydı taşımamaktadır ancak müstensih 15 Receb 1252 /26 Ekim 1836 tarihinde Tırnova'da basılan matbu eserden istinsah ettiğini belirtmiştir.⁵ Matbu eserden kopyalanarak çoğaltılmış olan Manisa (1808) ve Topkapı (1832) nüshalarının matbudan eksik ve hatalı kopyalandığı tespit edilmiştir.

b) Müstakil El Yazması Eserler:

Müellif Hattı

X

Süleymaniye (1797)

Bosna (1792)

Millî Kütüphane (?)

Müstakil yazma eserler; ortak hata, müstakil hata, eksiklikler/fazlalıklar üzerinden mukayese edilmiş ve Süleymaniye, Bosna, Millî Kütüphane nüshalarının kayıp müellif nüshasından gelen üç farklı kol olduğu anlaşılmıştır. Yazma eserlerden Süleymaniye nüshasını incelediğimizde çok fazla kelime, cümle hatta paragraf eksiklerinin olduğu görülmektedir. Bosna nüshası ise daha temiz bir nüsha olarak karşımıza çıksa da o da Süleymaniye nüshası gibi cümle ve paragraf bazında çok fazla eksiklikler taşır. Millî Kütüphane nüshası da eksik sayfa, cümle ve paragrafların olduğu başı ve sonu olmayan 19 varaklık bir nüshadır.

³ Topkapı yazmasının sonunda bu bilgi şu şekilde verilmiştir: "Temme tab'u Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fi-Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyeti bi'avnillâhi'l-melikü'l-Bârîyyü'l-beriyye fi-beldeti't-tayyibeti'l-Koştanîniyye şanehallâhu 'ani'l-afâti ve'l-beliyyeti 'alâ yedi ağafi'l-'abâdi İbrâhîm Şâ'ib müdiri dâru't-tıbbâti's-sultâniyyeti fi-yevmi el hâmis 'aşer min şehri cemâdi'l-evvelî lisenet seb' u şulşüne mi'eteyn ve elf min hicreti'n-nebeviyyeti 'aleyhi efdâli's-şalâti ve ekmelü't-taḥiyyet"

⁴ Manisa yazmasının sonunda bu bilgi şu şekilde verilmiştir: "Temme Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fi-Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyeti bi'avnillâhi'l-melikü'l-Bârîyyü'l-beriyye fi-beldeti't-tayyibeti'l-Koştanîniyye şanehallâhu 'ani'l-afâti ve'l-beliyyeti 'alâ yedi ağafi'l-'abâdi 'Abdurrahmânü'l-müderrisi re'îsi dâru't-tıbbâti's-sultâniyyeti fi-yevmi's-sâbi' ve'l-'aşrîn min şehri'nî'l muḥarremin'l-ḥarâm liseneti ḥamse 'aşera ve mi'eteyn ve elf min hicreti'n-nebeviyyeti 'aleyhi efdâli's-şalâti ve ekmelü't-taḥiyyeti"

⁵ Adana yazmasının sonunda bu bilgi şu şekilde verilmiştir: "Temme tab'u Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fi-Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyeti bi'avnillâhi'l-melikü'l-Bârîyyü'l-beriyye fi-beldeti't-tayyibeti'l-Ṭırmaviyye şanehallâhu 'ani'l-afât ve'l-beliyyeti ḥarrerehü'l-fakîrül'l-ḥakîrül'l-mu'terif bi'l-'aciz ve't-taḥşîr ḥâfîzu'l-Kur'ân Muḥammed Rızâ'î Recebzâde Ṭırmavî fi-yevmi'l-hâmis 'aşera min şehri-i şerîf li-seneti işneyn ve ḥamsüne ve mi'eteyni ve elf"

Tüm bunlar değerlendirildiğinde Süleymaniye nüshası ve Bosna nüshası tenkitli metne dâhil edilmiştir. Manisa nüshasının ilk 81 varağının mikrofilm çekimi olan Konya nüshası ve Millî kütüphane nüshası tenkitli metne dâhil edilmemiştir. Matbu eserlerden istinsah edilen Manisa, Adana ve Topkapı nüshalarının farklı yıllarda basılan kitaplardan kopyalandığı ve bu kopyalamada en sağlam çalışmanın Adana nüshası olduğu görülmüştür. Manisa yazma nüshası 1215/1800 tarihli matbu nüshadan eksik ve yanlış istinsah edilmiştir. Bu sebeple Manisa yazma nüshası tenkitli metne alınmayıp istinsah edildiği 1800 tarihli matbu eser tenkitli metne dâhil edilmiştir. İsmi ise M1 olarak verilmiştir. Aynı şekilde Topkapı yazma nüshası da 1821 tarihli matbu eserden paragraf ve bölüm bazında eksik istinsah edilmiştir. Bu nedenle Topkapı yazma nüshası tenkitli metne alınmayıp onun istinsah edildiği 1821 tarihli matbu eser M2 adı ile tenkitli metne dâhil edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesinde 34 Ma 681 numarasıyla kayıtlı Süleymaniye yazma nüshası (S) ve Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesinde R 3859 numarasıyla kayıtlı Bosna yazma nüshası (B) çok fazla eksiklik taşısa da eski tarihli yazma eserler olmaları hasebiyle tenkitli metne dâhil edilmiştir. Ancak bu iki nüsha çok eksik olduğu için ana metin olarak Adana İl Halk Kütüphanesinde 01 Hk 702 numarasıyla kayıtlı Adana yazma nüshası (A) belirlenmiştir. Böylelikle müellif nüshasına en yakın metne ulaşmak amacıyla Süleymaniye (S), Bosna (B), Adana (A) nüshaları ile 1800 (M1) ve 1821 (M2) tarihli matbu eserler tenkitli metnimizde yer almıştır.

Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fi-Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyye (İnceleme)

Şerhin Yazım Sebebi (Sebeb-i Teşrif)

Sünbülzâde Vehbî Tuhfe'sini bitirdiğinde Ahmed Hayâtî Efendi'ye bir mektup göndererek şerh yazması için ricada bulunur. Ahmed Hayâtî Efendi, bunu şu şekilde anlatır: "...nâzım-ı nihrîr 'açalallâhu 'ömrehu ve kadrehu Hâzretleri bu şerhine hâme-keş oldığımız Tuhfesiniñ 'ağîb-i itmâmında bu faķîr-i pür-taķşîr es-Seyyid Aħmed Hâyatîden bi'l-mükâtebe şerhini iltimâs itmeleriyle ħalîlü'l-bizâ'a ve min kesirü'l-berâ'a ve keşîru'z-zurâ'a oldığımız ħâlde bu şerħ-i nâċîze iċdâm ve biħamdillâhi'l-meliki'l-'allâm resîde-i iħtitâm olındı ..." [1b]

Ahmed Hayâtî Efendi, Sünbülzâde Vehbî'nin bu eserini 30 Nisan 1792'de şerh etmiş ve sonrasında Diyarbakır valisi Yûsuf Paşa'ya ve Sadrazam Yûsuf Ziyâ Paşa'ya ithaf etmiştir. Sünbülzâde Vehbî, Nuhbe adlı eserinde Hayâtî şerhinden şöyle söz eder: ⁶

Oldu nezd-i bülegâda matbû
Etdiler nüsha-i pâkin matbû

Anı şerh eyledi hem bir nihrîr
Ederek râz-ı nikâtın tahrîr

Verdi şöhret o kadar âfâka
Nâmı çıkdı felek-i nüh-tâka

⁶ Sünbülzâde Vehbî, Nuhbe-i Vehbî, Dâru't-Tibâatati'l-Mâmûre, İstanbul 1220., s. 4-5.

Her diyâra dagilup nüshaları

Etdiler tuhfe o vâlâ-gevheri

Kılmayıp gayri lûgata ragbet

Ezber etmektedir ehl-i gayret

Nuhbe-i Vehbî'nin şarihi Yayaköylü bu kıymetli şerhi şöyle anlatır: "...nihrîr-i mezbûr, Darü'l-hilâfeti'l-aliyye müderrislerinden faziletlü es-Seyyid Ahmed Hayâtî'dir ki nâzım-ı allâmenin hâl-i hayâtında Tuhfe-i mezbûreyi şerh eylemiştir..."; "...ya'nî şerh-i mezbûr Tuhfenin râz-ı nihânın keşf ü beyân ve dekâyık ve nikâtın izâh ve ilân itmekle Tuhfenin şöhet-i şây'ası tanîn-endâz-ı sâmi'a-i âfâk ve nâm-ı vâlâsı resîde-i künbed-i nüh-tâk oldu dimekdir..." (Yılmaz, 2008: 41)

Şerhin Metodu

1. Şarihin Kendi Şerh Metodunu Açıklaması

Şarih eserine besmele ile başladıktan sonra Hz. Peygamber'e ve ailesine dua eder, sebab-i telif bölümünün akabinde kendi şerh yöntemini 13 maddede şu şekilde açıklar: "...1. (evvelâ) bir muqaddime taqdim olındı ki me'ânî-i edevâtı ve kavâ'id ü iştiqâkâtı müş'ir ve mevzündür 2. (şâniyen) me'ânî-i hurûf u edevât ve mebânî-i iştiqâkât muqaddeme-i mezkûreye ihâle olındı 3. (şâlişen) mürekkebatıñ eczâları müfredât mevzi'lerine sâbiğ ve lâhiğında ihâle olındı meşelâ çün mihr güneş gibi ma'nâsına çünki çün gibi diyü kıt'a-i şâlişeniñ beyt-i şâlişinde geçdi mihr güneş diyü kıt'a-i hâmiseniñ beyt-i evvelinde gelür meşellü 'ibâretle ta'bîr olındı ve kıssa 'aleyhi sâ'ire 4. (râbi'an) harekât-ı kelimât beyânında hurûf-ı mühmele bilâkayd ittilâ'ı üzre zıkr olunup hurûf-ı mu'ceme taqyîd olındı meşelâ sürüş sîniñ ve râ-i memdûdeniñ zammı ve şîn-i mu'ceme ile diyü beyân olındı 5. (hâmisen) bâ harfi muvaḥḥade tâ harfi müşennât-ı fevkiyye yâ harfi müşennât-ı taḥtiyye ile taqyîd olındı 6. (sâdisen) Fârisiyye maḥşûş olan harfler Fârisiyye ile taqyîd olındı meşelâ perverd-gâr bâ-i Fârisiyye ve kâf-ı Fârisiyye ile diyü beyân olındı jâle zâ-i Fârisiyye ile diyü beyân olındı çün cîm-i Fârisiyye ile beyân olındı feemmâ ki bu harfleriñ 'Arabiyyesi itlâkı üzre zıkr olındı 7. (sâbi'an) hurûf-ı 'illet ve hurûf-ı lîn hurûf-ı şaḥîḥa gibi beyân olındı meşelâ biverziden bâ-i muvaḥḥadeniñ kesri ve vâviñ fetḥi diyü beyân olındı cevân-merd cîmiñ kesri ve vâv-ı memdûdeniñ fetḥiyile diyü beyân olındı nev-rüz nûniñ fetḥi ve vâviñ sükûnı diyü beyân olındı feemmâ ki harf-i med mâḡablindeki harf-i memdûde ile tavşîf olunup aniñla iktifâ olındı meşelâ bâşed bâ-i muvaḥḥade-i memdûdeniñ fetḥiyile diyü beyân olındı bûden bâ-i muvaḥḥade-i memdûdeniñ zammıyıla diyü beyân olındı 8. (şâminen) ḡaḡda yazılıp oqınmayan harf-i vâv ve harf-i yâ mechûle diyü beyân olındı 9. (tâsi'an) imâle olan maḡalleri taşriḡ olındı meşelâ ḡâher ḡâ-i mu'cemeniñ beyne'l-fetḡ ve 'z-zamm imâlesi ve vâv-ı 'alâmet ve elif-i 'alâmet ile diyü beyân olındı 10. ('âşiran) faḡaḡ mâḡabliniñ fetḡine 'alâmet olup oqınmayan hâ harfi resmiyye ile tavşîf olındı 11. (ḡadî 'aşer) ekşer-i metinde zıkr olan kelimele ibtidâ şâhidleriyye beyân olunup ba'dehu başka ma'nâları zıkr ve

icmâl olındı 12. (şānī 'aşer) inşā³-i daķıķden hāzer idüp nef⁴-i 'āmm olsun diyü sehlcce ve ķabaca kelimātıla tefsīr ve ta'bir olındı 13. şāliş 'aşer cā-be-cā şānāyi'-i bedī'iyelere tenbīh olındı lākin her-bār zikri iltizām olunmadı tā ki itnāb u imlāl olmasun diyü..." [2b]

Eserin mukaddime bölümü 40 varaktır. Mukaddimedede 4 fasıl vardır. Şarih; birinci fasılda Farsça edatlar, ikinci fasılda Farsça zamir ve bağlaçlar, üçüncü fasılda iştikāk (türetme), dördüncü fasılda Arapça ve Farsça müşterek kelimeler hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Bu bölümdeki başlıklar şu şekildedir:

1. Maķşad-ı evvel edevāt-ı Fârisiyye hakkında
2. Maķşad-ı şānī mużammerāt ve mevşülāt hakkında
3. Maķşad-ı şāliş kavā'id ü iştikāk hakkında
4. Maķşad-ı rābi' biraz fevā'id-i nefise beyânındadır

İlk olarak şarih, "elif"ten "ye"ye kadar harfler hakkında uzun tafsilatlarda bulunur. Harflerin izahından sonra āyā, ez, egerçi, ender, bā, bār, bān, ber, çün, çe, çi, dār, sitān, dān, der, sitān, gār, gāh, ger, gerçi, meger, her, hem, hemçü, hemçün gibi çok sayıda edatı anlatır. Örneğin "bān" edatını ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatır: "...bā-i muvahhade-i memdüdeniñ fetħi ve nūn ile edāt-ı şıfāt-ı müşebbehe ve edāt-ı ism-i fā'il ki ekşeri mülāzemet ve muhāfazā ma'nāsına müfid olur dā'imā kelime aħirine lāhiķ olur meşelā bāğ-bān ve keşti-bān gibi bāğ bekçisi ma'nāsına Şeyh Sa'dī beyt *Çe ğam divār-ı ummet rā ki dāred çün tu puştibān/Çi bāk ez mevc-i bahr ān rā ki bāşed Nūh keştibān*⁷ gāhī muhāfazadan mücerred olarak maħzen ism-i fā'il edātı olur meşelā dāde-bān gibi gözci ma'nāsına feemmā ki pās-bān eger muṭlaķ bekçi ma'nāsına olurısa muhāfazadan mücerred olur ve eger gice bekçisi ma'nāsına olurısa muhāfazā mefhūmunı mutazammın olur çünki kırık sekizinci kırıñın dokuzuncı beytinde pās hıfz itmek daħı bir rub'ı imiş giceniñ diyü gelür ve gāhī mücerred nisbet için lāhiķ olur meşelā bād-bān gibi yelken ma'nāsına çünki Türkide yelken yele mensüb dimekdir bān bundan başka üç ma'nāya daħı gelür evvel muhtaşar bāng bema'nā-i āvāz şānī bema'nā-i esīr ve maħbūs şāliş 'Arabīde fistiķü'l-bān didikleri bir ağaçdır fistiķ gibi mīvesi olur lākin fistiķ degildir 'Arabīde każibü'l-bān dirler şu'arā kadd-i maħbūbı teşbih iderler..." [19b-20a]

Bu bölümden sonra fiil zamanları, fiil kökleri ve Farsça zamirler hakkında bilgi verir: "...ķā'ide-i şāniye māzī beyânındadır eger maşdar aħirinden nūn hāzıf olunup dāl yāhūd tā-i fevķiyye iskān olunca fi'l-i māzī-i müfred-i ğā'ib hāşıl olur meşelā dānisten lafzından dānist gibi ve eger müfred-i ğā'ib aħirine bir nūn-ı sākin ba' dehu bir dāl-ı sākin ziyāde idüp bu şuretda aħiri meftūh olur cem'-i ğā'ib hāşıl olur meşelā dānistend gibi ve eger müfred-i ğā'ib aħirine bir yā-i taħtiyye-i sākine getirüp bu şuretda aħiri meksūr olur müfred-i ğā'ib hāşıl olur meşelā dānistī gibi ve eger māzī-i müfred aħirine bir mīm-i sākin ziyāde idüp māķablını meftūh iderlerse mütekellim-i vaħde olur meşelā dānistem gibi ve eger mīm-i mezbūrdan evvel bir yā-i taħtiyye ziyāde idüp bu şuretda aħir-i māzī meksūr olur mütekellim-i ma'a'l-ğayr hāşıl olur meşelā dānestīm gibi muhaşşal-ı kelām Fârsīde şıyağ-ı muṭṭaride altıdan

⁷ "Ne gamı var ümmetin duvarının ki senin gibi arkalarını kollayanı var/Gemicisinin Nuh olduĝu denizin dalgadan ne korkusu var"

ziyâde olmaz çünkü teşniye ile cem'î'nin farkı yoktur hem dağı müzekker ile müennesin farkı yoktur 'Arabî gibi başka başka şîğaları yoktur hem dağı muzâri' altı şîğadan ziyâde değildir fahfez..." [29a-29b]

Son olarak sırasıyla emir kipi ve olumsuz çekimleri; soru edatı, ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe; geçişli ve geçişsiz fiiller, vasf-ı terkîbî; ism-i masdar, ism-i tafdil, ism-i mensûb, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i tasgîr ve ayrıca bazı Farsça kurallardan bahseder: "...kâ'ide-i sâlişe 'aşer vaşf-ı terkîbî beyânındadır her bir terkîb ki ba'de't-tağyîr ve't-tebdîl kendüden ism-i fâ'il yâhüd ism-i mef'ûl yâhüd sıfat-ı müşebbehe yâhüd ism-i mensûb ma'nâsı fehm olına aña vasf-ı terkîbî dirler çünkü aşhâb-ı fitnata ve erbâb-ı hibrete mestûr ve mütevârî değildir zebân-ı Fârsî terkîblerinde haqqı muqaddem olan mu'aşhar olunca yâhüd haqqı mezkûr olan ma'zûf olunca bunların bâdi ve bâ'îşi iki nesne olur çünkü yâ bu ki faqat tahfîf olur yâhüd tahfîf ile ma'nâ-zâ'idi dağı müfid olur eger bâ'îş faqat tahfîf olur ise meşelâ gül-âb gibi aşlı âb-ı gül idi izâfetile ancak tahfîf için muzâfun ileyh taqdim olındı fî'li kile't-takdireyn ma'nâsı gül şuyı demek taqdim ve te'hîr ile ma'nâya tağayyür ve tebeddül gelmez ve eger tahfîf ma'a'l-ifâde olur ise ıştîlâh-ı kavimde aña vaşf-ı terkîbî dirler bundan sonra gelelim ki vaşf-ı terkîbide mu'teber olan taqdim ve hazf miyânında olan terdid men'-i hulûbdır çünkü yâ faqat taqdim ile olur yâhüd faqat hazf ile olur yâhüd hem hazf u hem taqdim ile olur evvel ya'nî faqat taqdim ile olan meşelâ suhandân gibi çün ki emr-i hâzırın üzerine ma'mûl taqdim olursa meşelâ suhandân aşlında dâñ suhan idi söz bil ma'nâsına feba'de't-taqdim ve't-te'hîr söz bilici ma'nâsına oldu bu ise ism-i fâ'il ma'nâsıdır çünkü cı lafzı Türkide edât-ı ism-i fâ'ildir..." [32a-32b]

2. Beyitlerin Mısra Mısra Şerh Edilmesi

Şarih, Tuhfe-i Vehbî adlı eseri mısra mısra şerh etme yolunu tercih eder. Örnekte beytin bir mısrasının şerhi yer alır:

“... Yaz nûvîs oku beḥvân Kur'an nûvî çalıḥ bekûḥ

nûvîs nûnîñ zâmmı ve vâv-ı memdûdeniñ kesri ve sîn-i mühmele ile kitâbet ma'nâsına olan nûvîsten lafzından emr-i hâzırır zîrâ müstaḥbelâtı nûvisde ve nûvisende gelür feemmâ ki kıṭ'a-i 'âşireniñ beyt-i râbî'nde gelen neveḥt nûnîñ kesri ve şîn-ı mu'ceme iledir beḥvân hâ-yı mu'cemeniñ beyne'l-feth ve'z-zamm imâlesi ve vâv-ı 'âlâmet ve elif ile kıṭ'a-i şâminenün beyt-i şâmininde gelen ḥvândan lafzından emr-i hâzırır oku ma'nâsına ya'nî kırâ'at eyle yâhüd da'vet eyle dimekdir zîrâ Fârside ḥvândan Türkide okumaḥ iki ma'nâyadır biri kırâ'at biri da'vet ma'nâlarına bu taqdirce bu iki ma'nâdan her birini irâde şahîḥ ve mümkündür...[97a-97b]

3. Kelimeleri Doğru Okuma ve Anlama Kılavuzu

3.1. Kelimelerin Okunuşunu Verme

Morfolojik açıdan incelenen kelimelerin anlamları aktarılır ve sonra kelimenin doğru okunabilmesi için bünyesindeki harfler tek tek söylenir. "...tâbende ism-i fâ'ildir 'Arabide lâmi' ve müšta'il ve muzî' ma'nâsına maşdarı tâ-i fevkiyye-i memdûdeniñ fethi ve bâ-i muvaḥḥade-i memdûdeniñ kesri ve dâl ve nûn ile tâbiden lafzıdır..." [177a]

"...güyâ kâf-ı Fârisiyye-i memdûdeniñ zammı ve yâ-i tahtıyye-i memdûdeniñ fethiyle maķâm-ı temşilde İrâd iderler..." [106b]

3.2. Kelimelerin Farklı Okunuşuna Göre Mana Verme

Aynı yazılan kelimeler, farklı okunuşlarla anlam değışikliğine uğrayabilir. Burada şarih, çayır anlamına gelen merg ve kuş anlamına gelen murg kelimelerini örnek olarak verir: "...merğ mîmiñ fethi ve rânîñ sükûnı ve ğayn-ı mu'ceme ile çayır ki anda kuşlar olur hem dağı cây-ı feraĥ-fezâ ma'nâsına ve bir nev'-i sebze ki kuşlarıñ me'keli ma'nâsına da gelür feemmâ ki mîmiñ zammıyla murg kuş diyü yigirmi altıncı kıt'anıñ beyt-i sâdisinde gelür..." [120b]

4. Kelimelerin Yapısının Açıklanması

4.1. Basit Kelimelerin Açıklanması

Basit kelimelerin açıklamasında kelimelerdeki seslerin nasıl okunacağına dair bilgi vererek kelimenin anlamını söyler: "...evreng hemzeniñ fethi ve vâviñ sükûnı ve rânîñ fethi ve nûniñ sükûnı ve kâf-ı Fârsiyye ile pād-şâhlarıñ tahtı ma'nâsına..." [221a]

"...kişver kâfiñ kesri ve şîn-ı mu'cemeniñ sükûnı ve vâviñ fethi ve râ ile bema'nâ-i iķlîm ve memleket ve vilayet..." [223a]

4.2. Türemiş Kelimelerin Açıklanması

Türemiş kelimelerin açıklamasında kelimenin hangi kökten türediğı ve ne manaya geldiğı noktasında bilgi vererek kelimedeki harflerin okunuşunu aktarır: "...insân insden müştakķdır vaz'-ı vâhid ile Ĥazret-i Ādeme ve evlâdına ıtlâķ olunur..." [44b]

"...âğüş medd-i hemze ile âğüşten lafzından müştakķdır..." [234a]

"...füzûd fânîñ ĥarekât-ı selâşeyi ve zâ-i mu'ceme-i memdûdeniñ zammı ve dâl ile füzûden lafzından mâzîdir nitekim bundan müştakķ fezây kıt'a-i ĥâmiseniñ 'unvânında geçdi..." [412b-413a]

4.3. Birleşik Kelimelerin Açıklanması

Birleşik kelimeleri açıklarken bünyesindeki her kelimenin mana ve okunuşlarının verilmesi suretiyle açıklamalarda bulunur: "...çâh-vîz çâh cim-i Fârisiyye-i memdûdeniñ fethi ve izĥâr-ı hâ ile mu'tlakâ kıyü ma'nâsına şuyı olsun olmasun 'Arabîde bi'r ve ĥafîr dirler çâh-vîz hânîñ sükûnıyla kıyucu ya'nî kıyü pâk idici ve kıyü pâk idecek âlete dağı dirler çünki aşlında vaşf-ı terkîbi ki vîz vâv-ı memdûdeniñ kesriyle vîĥten lafzından emr yâĥûd ism-i fâ'il-i muĥaffedir..." [259b]

"...Türk-tâz tâ-i fevķiyyeniñ zammı ve rânîñ sükûnı ve kâfiñ kesri ve tâ-i fevķiyye-i memdûdeniñ fethi ve zâ-i mu'ceme ile pekçe segirtmek ve ĥabersiz çapmak ve yağmâya segirtmek ma'nâsına..." [259a]

Şarih, kelimelerin yapısını açıklarken "ma'nâsı", "hâsılı", "hâsılı-ı ma'nâ", "ya'nî", "manâ-i terkîbisi" ifadelerini kullanır:

"...bün-lâd terkîb-i izâfîdir çünki bün bâ-i muvaĥĥadeniñ zammı ve nûn ile her nesnenin ğâyeti ve âğacıñ köki ve kıyuniñ ve ĥavuziñ ka'rı ĥâşılı bün-lâd dîvâr dibi ma'nâsına..." [194b]

"...Hak kuşu ya'nî dün kuşu gice ile ayağından āşılıp Hak Hak diyü bî-dār ve şadā perdāz..." [136a]

"...gevher dībāceniñ beyt-i 'āşiri şerhinde geçdi hāşıl-ı ma'nā cevherden tolı tāt gibi şāha lāyık ne güzel bu bir kıt'a çünkü münāsebet zāhiredir..." [220b]

5. Kelimelerin Farklı Dillerdeki Karşılıklarının Verilmesi

Şarih, Farsça kelimelerin anlamını verdikten sonra muhakkak Arapça ve Türkçe karşılıklarını verir. Bu Türkçe kelimeler bazen Çağataycadır. Şayet kelimenin Rumca, Hintçe, Yunanca gibi farklı dillerdeki karşılığını biliyorsa bunları da zikreder: "...perrende pā-yı Fârisiyyeniñ ve rā-yı müşeddede ve muḥaffefeniñ fetḫleri ve nūniñ sükūniyla periden lafzından ism-i fā'ildir lākin bu maḳāmda vezn için rāniñ teşdidi lāzımdır hem daḫı perrende küçük kayık 'Arabīde zevrak ma'nāsına gelür Rūmda perme bundan ğalaṭdır sürüş sīniñ ve rā-i memdūdeniñ zammı ve şīn-ı mu'ceme ile bema'nā-i ferīşte ya'nî melek Hindī lisānında diyüne dirler..." [99a]

"...meh mīmiñ fetḫi ve izhār-ı hā ile kıt'a-yı ḫāmiseniñ beyt-i evvelinde geçen māh lafzından muḥaffefdir lākin anda kamer ma'nāsına bunda şehr ma'nāsınadır böyle olunca lafzen u ma'nen tekrār 'addolınmaz ürd-ı behişt dāliñ kesriyle füsül-ı erba'dan rabī'iñ māh-ı şānisi ki Rūmiler nisyan ve Yūnāniler āpril dirler şemsiñ burc-ı sevrde oldığı eyyāmdır... [157b-158a]

"...ayları muḫarrem ve sefer ve ğayr-ı zālik sene-i şemsiyye üç yüz altmış beş gündür ve aylarınıñ ismi Yūnān lisānında mārt ve nisān ve bākileri ma'lūm..." [131a-131b]

"...pür pā-i Fârisiyyeniñ zammı ve rā ile tolı ki 'Arabīde memlū' ma'nāsına Çağatayda tolu ve tola dirler..." [303b]

6. Kelimelerin Etimolojileri Hakkında Bilgi Verme

Ahmed Hayâtî Efendi, şerhinde bir kelimenin galat olup olmadığı, çeşitli tahriflere uğrayıp uğramadığını noktasında okuyucuya bilgi verir: "...düşize dāl-ı memdūdeniñ zammı ve şīn-i mu'ceme-i memdūdeniñ kesri ve zā-i mu'cemeniñ fetḫi ve hā-i resmiyye ile bıkır kız ma'nāsına cem' kıldıkdā hā-i resmiyye kāf-ı Fârisiyyeye ibdāl olunması kā'ide-i külliyyedir nükte bıkır kız ma'nāsına bākireyi ne kadar ki ğalaṭ didiler ise de lākin ğalaṭ-ı meşhūr luğat-ı faşīḫadan evlā olmağıla ğalat ihtiyār olındı..." [229b-230a]

"...şu başı ma'nāsına ki ḫükkām kapularında bir şaḫş-ı şāhib mertebe nāmıdır fi'l-aşl Çağatay lisānıdır şu başı nāḫıd-ı raşād ile ma'rūf ise de şāḫīhi sīn ile su başı dimekdir..." [242a]

Bazen de kelimelerin kökenini tarihî bilgilerle açıklamaya çalışır: "...kend kāfiñ fetḫi ve nūniñ sükūni ve dāl ile deh gibi kırye ma'nāsına Kemāl Paşazāde-i merḫūm dir ki kend erbāb-ı luğat köy ma'nāsına tahrir itdiler ammā bilmediler belki medīne ya'nî şehr ma'nāsınadır bu müdde'āsına şāhid Semerḳand ki aşlı Şemerḳand idi ta'rīb idüp Semerḳand didiler zīrā şehr-i mezbūr Şemer-nām bir cāriye için binā olınmışdır evvel emrde kend-i şemer dinilüp ba'dehu 'alem olmaḳ için muzāfun ileyh taḳdīm olındı İbn Ḥallikān tārīḫinde yazmış ki an Şemer isme cāriyetü'l-İskender merażat fi-vaşli'l-etbāe arzān zāt hevā-i ṭabib ve işāre ileyhi biṭāhiri şıfatihı feeskenehu iyyāha felemmā

tâbet beni Medîne bi't-Türkî hüve'l-medînetü fekeennehü yaqulü beledü Şemer⁸ ve kuned bu sebebden Semerqand dinilmiştir..." [200b]

7. Kelimelerin Çeşidi Hakkında Bilgi Verme

Şarih açıkladığı kelimelerin türleri hakkında bilgi verir:

İşaret zamiri: "...ân ism-i işaretdir ba'îd için 'Arabîde zâlik ve zâk gibi Türkîde imâle ve vâv-ı ma'rûfîla şu gibi cem'î ânân ve ânâ gelür..." [341a]

Ki bağlacı: "...ki edât-ı rabtdır kemâsebağ fi'l-muqaddime..." [76a]

8. Tamlamaların Çeşidini Belirtme

Tamlamanın terkîb-i izâfî, vasf-ı terkîbî veya terkîb-i tavsîfî olup olmadığını izah eder: "...girdâb kâf-ı Fârisiyyeniñ kesri ve râniñ sükûnı ve dâl-ı memdüde ile aşında terkîb-i tavşîfî qabilinden âb-gir idi..." [123b-123a]

"...hâr-püşt sükûn-ı râ ile kirpi ki 'Arabîde künfuz dirler aşında siyâh-çeşm gibi vaşf-ı terkîbidir..." [313b]

"...âs-mân hemzeniñ meddiyile gök ki 'Arabîde semâ ve felek dirler Kemâl Paşazâde bunda taşarruf-ı hâşş idüp buyurur ki âs-mân vaşf-ı terkîbidir degirmene benzeyici ma'nâsına..." [130a]

"...mâh-tâb terkîb-i izâfîdir aşlı tâb-ı mâh idi ancak taqdim ve te'hîr gül-âb gibi lafzından taħffî ifâde eyledi mâh ay diyü ânifen geçdi..." [131b]

9. Fiillerin Zaman Çekimlerinin Gösterilmesi

Fiillerin geçmiş ve gelecek zaman gibi çeşitli zaman çekimlerini gösterir: "...koş kâfiñ zammı ve şîn-ı mu'ceme ile katl ma'nâsına olan koştên yâhüd koştiden lafzından emr-i hâzırdir zîrâ müstaqbelâtı zamm ile koşed ve koşende gelür..." [152a]

"...fehmid on beşinci kıt'ânîñ beyt-i şâlişinde gelen fehmiden lafzından mâzîdir..." [158a-158b]

Ayrıca geçişli ve geçişsiz fiiller hakkında açıklamalar yapar: "...*Umr bereft u âftâb-ı temmüz/Endekî mând u h'âce garre*⁹ kibirli mağrur bunda olan mâned müte'addîdir zîrâ ma'nâsı âftâb-ı temmüz berf-i 'ömrden az qodı dimekdir..." [106b]

10. Kelimelerin Eş ve Zıt Anlamalarını Belirtme

Şarih, kelimelerin eş ve zıt anlamlarını okuyucuya sunar: "...saht sîniñ fetħi ve hâ-i mu'cemeniñ sükûnı ve tâ-i müşennât-ı fevkiyye ile qatı ki muqabili süst ki cıvık ve gevşekdir..." [109a]

"...bâlâ ba-i muvaħħade ve lâm-ı memdüdetiyeniñ fetħleri bema'nâ-i 'alâ ve 'âlî muqabili pest..." [104b]

"...püc pâ-i Fârisiyye-i memdüdeniñ zammı ve cîm ile hiç ile mürâdifdir ya'nî bir işe yaramaz ve ma'düm ma'nâsına..." [388b]

⁸ Muhakkak Şemer İskender'in cariyesinin adıdır, hastalanmıştır ve heva ilmine sahip yeryüzündeki doktorlar muayene etmişler ve ona işaret etmişler ki sıfatının ve vasıflarının temizliğini ve onu bir yere yerleştirmişler şehrin çocukları Türkçe kand demişler o kand bu şehirdir sanki o Şemer beldesi.

⁹ "Ömür geçti ve temmuz güneşinden az kaldı/Az kaldı ve Hoca efendi hâlâ"

"...gevden kâf-ı Fârisiyyeniñ fethi ve vâvîñ sükûnı ve dâliñ tefhi ve nûn ile bön ve ahmağ ma'nâsına zıddı zîrekdir..." [304b]

11. Şerh Edilen Kelimelerin Çokluk Hâllerini Gösterme

Şarih, müfred kelimelerin çokluk hâllerini veya çokluk hâliyle verilen kelimelerin müfredlerini gösterir: "...tıfl kesr ile 'Arabîdir Fârsîde ve Türkîde dağı bi'n-naql müsta'meldir yeñi toğmış veled ma'nâsına ve her nesneniñ küçüğü ma'nâsına cem'î eţfâl ve tıfûl gelür..." [44a-44b]

"...esmâ-yı işârât in qarîb için nitekim kıt'a-yı şâliseniñ beyt-i râbî'inde gelür cem'î inhâ ve inân ân ba'îd için nitekim kıt'a-i şâlišeniñ beyt-i şâlišinde gelür cem'î ânân ve ânhâ nitekim kırk altıncı kıt'aniñ beyt-i hâdî 'aşerinde gelür..." [28a]

12. Kelimelerin Vezinlerini Gösterme

Kelimelerin vezinlerini vererek örneklendirir: "...ihtilâf bevezni ifti'âl muhâlefet ma'nâsına..." [46b]

"...Arabîde iktibâ' ve iktimâ' dirler ikisi de ma'a ifti'âl bâbından maşdar-ı 'Arabîlerdir..." [285b]

"...ta'lîm tef'îl babından maşdar ve inşâ'larda dağı şâyi'dir..." [42a]

"...nemmâm şedde ile vezn u ma'nâda ğammâz gibi..." [178a]

"...mümtâz ifti'âl bâbından ism-i fâ'il-i 'Arabîdir maşdarı imtiyazdır..." [46b]

"...âlûfte iki ma'nâyadır vezn ü ma'nâda âşüfte gibi..." [381b]

13. Kıt'a Başlıklarının Tercümesi

Kıt'a başlıklarını kelime kelime açıklayarak tercüme eder:

"...*Kıt'a-i Der Cîm-i Pür-Gevher Çü Genc*

kıt'a-i der kıt'-i ülâ 'unvânında geçti cîm bu mağâmda murâd hurûf-ı miyânîden olandır pür tolu diyü kırkinci kıt'aniñ beyt-i evvelinde gelür gevher beyânı dîbâceniñ beyt-i 'âşeri şerhinde geçdi çü edât-ı teşbihdir kemâsebağ fi'l-edevâti'l-mürekkebe genc hâzîne diyü bu kıt'aniñ beyt-i evvelinde gelür hâşıl-ı ma'nâ cevher tolu hâzîne gibi cîm hağğında kıt'a yâhûd bir kıt'adır münâsebet dağı zâhiredir..." [170a]

14. Soru-Cevap Şeklinde Açıklamalarda Bulunma

Şarih, okuyucunun dikkatini celbetmek için bazı konuların açıklanmasında soru-cevap yöntemini kullanır: "...su'âl nâzım-ı tahrîr ismini mu'ammâya bu kıt'a-i ahîrini tağşîşîñ vechi nedir cevâb hurûf-ı teheccî-i müzdevce yigirmi toğuz oldığı kavlı üzere..." [282b]

Hayâtî Efendi bizzat kendisinin Kütahya müftüsüne sorduğu soruları ve aldığı cevapları da eserine dâhil etmiştir:

"...kezâ fi-Ferheng-i Şu'urî fağîr Kütahya müftisi sâhib-i Fevâ'idü'l-fünûn 'Abdullâh Efendî-i merhûm ve mağfûr lehu Hâzretlerine bin yüz toğsan dört senesi idi şul'tânım 'ind-i şerîfîñizde Ferheng-i Şu'urî var mı diyü su'âl eyledim cevâbda neylersin bir kezzâbî ki zamân-ı sa'âdetde mevcûd olan şâbûnı Şemsü'l-ma'ârif şâhibine isnâd ider diyü buyurdılar..." [302b]

"...su'âl hayvânâta emvâl-i nâtıka ve 'arûz ve 'aķârâta emvâl-i şâmite dirler bu taķdîrce insân nuţķıla ne güne mümtâz olur cevâb bu maķûleye itlâķ itlâķ-ı mecâzîdir..." [45a]

15. Nazım Şekillerini ve Türlerini Belirtme

Ahmed Hayâtî Efendi; "kaside", "gazel", "ıydiye", "hicviye", "mersiye" gibi çeşitli nazım türleri, şekilleri; aruz bahirleri ve söz sanatları hakkında bilgi verir. Örnekte kıt'a, gazel, methiye, hicviye mersiye, ıydiye hakkında bilgi verir: "...iştîlâh-ı ehl-i 'arûzda iki beytten toķuz beyite varınca olan şi're kıt'a dirler mâfevķine ķaşıde dirler ba'zılar bir şart daķı ziyâde idüp şöyle ta'rif itdiler ki kıt'a iki beytten toķuz beyte varınca bir ķâfiyede olup maţla'nın evvel mışrâ'ı ķâfiyesi muķâlif olan şi're dirler maţla'ı bir ķâfiyede olunca ğazel dirler eger vaşf-ı maķbûb olurısa ve illâ âķir-i mażmûnda olurısa şi'r ü nazm dirler bu şüretde daķı ekşer ne içün nazm olındıysa aña nisbet ile tesmiyye ideler meşelâ şenâya dâ'ire-i medħiyye ve zemme dâ'ire-i hicviyye ve bayrâma dâ'ire-i 'ıydiyye ve mevte dâ'ire-i mersiyeye dirler..." [83a]

16. Aruz Bilgisi Verme

Aruz konusunda detaylı bilgi verir: "...her beyt sekiz fâ'ilâtün vezninde olmalu şü kadar ki 'arûzı ve ķarbu maķzûflardır çünkü ģazf diyü 'arûz ve ķarbuñ âķirinde olan sebeb-i ģaffî isķâta dirler meşelâ fâ'ilâtün lafzından tün isķât olunup fâ'ilâ ķaldıķdan soñra fâ'ilün ķalınca aña maķzûf dirler böyle olunca bu kıt'anın her bir mışrâ'ı fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün veznindedir tetimme bu vezinler âķirinde olan ģarf şüret-i nûnda yazılır tenvîn gibi degildir felâtaĝfel tenbîh ma'ľüm olsun ki buķür-ı 'arûziyye on toķuzdur baķr-i hezec baķr-i recez baķr-i remel baķr-i vâfir baķr-i kâmil baķr-i muķâreb baķr-i mütedârik baķr-i şavîl baķr-i medîd baķr-i basîş baķr-i münseriķ baķr-i muzâri' baķr-i muķtezîb baķr-i müctes baķr-i seri' baķr-i ģarîb baķr-i ķarîb baķr-i ģaffif baķr-i müşâkil bu buķürün yedisi..." [102b]

17. Söz Sanatlarını Açıklama

Ahmed Hayâtî Efendi, söz sanatları hakkında bilgi verir: "...bu kıt'ada daķı reddü'l-acz 'ale's-şadr gibi şan'at vardır tetimme bu..." [207b]

"...bunda îhâm-ı ģüsn vardır hem daķı mürâ'ât-ı nazîr şan'atından îhâm-ı tenäsübi nev'î vardır çünkü baķr ve ģevher ve ģavvâş birbirine münäsibdir..." [276a]

"...Şeved ģer visâlet be yek şeb nedânem/Temâşâ kunem mey ģorem râz ģüyem¹⁰ nükte bu iki beytde evâķir-i dîbâcede va'd buyurdıĝı üzre mürâ'ât-ı nazîr şan'atı envâ'ından îhâm-ı tenäsüb-i nev'î vardır..." [59a]

18. Okuyucuyu Uyarma

Şarih; okuyucunun hataya düşebileceğini öngördüğünde bunun önüne geçebilmek için düzgün telaffuz, düzgün imla ve manayı tam anlamıyla kavrama noktasında okuyucusuna ikazlarda bulunur.

18.1. Doğru Telaffuz

¹⁰ "Eger bir gece sana kavuşmam olur mu bilmiyorum/Seyrediyorum şarap içiyorum ve gönlümün sırrını söylüyorum"

Hayâtî Efendi, kelimelerin doğru telaffuzuna önem verir. Örnek olarak verdiğimiz metinde şarih okuyucuya gramer bilgisi verir, ardından kelimenin nasıl telaffuz edilmesi gerektiğini söyler: "...yek aşlında yâ-i müşennât-ı tahtıyyeniñ fetħa-i şarihasıyla evvel-i merâtib-i a'dâddır gâhî imâle ile daħı telaffuz olunur..." [204a]

"...ħiřâb için hâ-i resmiyye üzerine bir hemze şüreti 'aynı bedrâ yazılır meşelâ bendeî gibi bir bende yâhûd bendesiñ ma'nâsına gâhî zarûret-i vezn için bir ħarf-i sâkin iktizâ ider ol zamân şariħan hâ telaffuz olunmaħ kabîħdir efşah budır ki fetħayı silkerek telaffuz eyleye şöyle ki ne şariħan hâ ola ve ne şariħan elif ola..." [14a-14b]

18.2. Doğru İmla

Aynı şekilde yazılan kelimelerin karıştırılmaması için çeşitli açıklamalarda bulunur. Aşağıdaki metin aynı şekilde yazılan suvârâ ve sivârâ kelimelerinin karıştırılmaması için verilen örnektir: "...Piyâde şevved duşmen ez esb-i devlet/Çu kerdî ber esb-i sa'âdet suvârâ/Ber esb-i sa'âdet suvâr'î vu dârî/Be dest enderûn ez sa'âdet sivârâ"¹¹ bu kıt'ada süvâr-ı evvel Fârsîdir atlu ma'nâsına sivâr-ı şânî kesr ile 'Arabîdir dest-i berencen ma'nâsına..." [5a-5b]

18.3. Doğru Anlama

Doğru imla ve telaffuzdan sonra doğru anlamaya yardımcı olmak için şarih açıklamalarda bulunur. Aşağıdaki beyitte üç farklı yerde tîr kelimesi geçmektedir. Şarih beyitte geçen tîr kelimelerinin anlamca karıştırılmaması için açıklama yapar. "...Be rûz-ı tîr u meh-i tîr 'azm-i şâdî kun/Ki ez sipihr tu râ tîr-i nuşret âmed"¹² bu beytde tîr-i evvel bema'nâ-i rûz-ı mezkûr tîr-i şânî bema'nâ-i mâh-ı mezbûr tîr-i şâliş bema'nâ-i ħişşe vü naşib..." [215a]

19. Galat İfadeleri Açıklama

Galat-ı meşhur olarak da bilinen ifadelerde şarih açıklamalarda bulunur: "...meşelâ sîle-bend gibi çünkü aşlı Fârsîdir nûn ile sîne-bend idi lisân-ı Türke naql olunca 'avâm nûnı lâma ħalb itdiler ħalağdır bu tağdırce mütekellim ħalağ eyledigini bilmezise cehl-i mürekkeb ve ħařa-yı maħzır..." [37b]

"...sîlî sîn ve lâm-ı memdüdiyetiñ kesrleriyle şaħiħi bu vechledir ki bir âdem parmağların râst idüp nerme-i kef ile ħařa iden kimseniñ boynına tıgvârî ururlar 'amme ħalağ idüp şabanca dirler..." [198b]

"...güstâħ lafzı miyân-ı 'avâmda kâf-ı 'Arabîyle okınur ammâ ħalağdır faşîħi kâf-ı Fârisiyye iledir..." [183a]

"...cevân-merd nûniñ sükûnyıla bema'na-i seħî ve kerimü'n-nefs Türkide cömerd bundan ħalağdır ma'nâ-yı terkîbîsi genc adam dimek olur ammâ bu ma'nâya isti'mâli yoğdır..." [231b]

20. Şarihin Fikrini Beyan Etmesi

Şarih; "fehmime göre", "zann iderim ki", "fehm iderim ki, şöyle münasip gördüm ki" gibi ifadelerle gramer, etimoloji, şerh gibi çok çeşitli konularda fikrini aktarır. Şarih bu örnekte şerh ettiği *Tuhfe*'nin yazarı olan Sünbülzâde'nin fikrini verdikten sonra kendi düşüncesini şöyle beyan eder: "...şulle şîn-ı mu'cemeniñ zammı ve

¹¹ "Düşman ikbal atından inecek/Eğer ki binersen saadet atına/Saadet atına binmişsin ve sahiptin/Elinin içinde saadet bilezikleri var"

¹² "Tir ayının tir gününde eğlenceye yönel/Ki gökyüzünden bu ayda sana yardım nasip olur"

lâminî teşdidi ve taḥffî ve hâ-i resmiyye ile isfânaḡ emşâli sebze ile maḥlûṡ terbiye olunur bir mâ'î'ce pilâvdir ki anâ Türkîde lapa dirler şâ'ir beyt *Der miyân-i pilâvhâ-i şulle ḡub/Nerm dest'est çün şâhid-i bâzâr*¹³ tenbîh bu ma'nâlarda lügatlarda ve ferhenglerde zammıla zâbṡ olunmuşdur feemmâ ki nâzım-ı taḥrîr fetḫle taşḫîhîni iddî'a ider fâle 'uhdetü aleyhi nükte lafz-ı lapadan İslâmbol ve eṡrafı lâmi ve bâ-i Fârisiyyeyi tefḫîm iderler bizim semtlerde olan memleketlerde terḫîkî iderler faḫîr 'aḫl-ı ḫaşîrimca şöyle farkını münâsib gördim ki pâdan şoñra tefḫîm şüretinde elif yazıla terḫîkî şüretinde hâ-i resmiyye yazıla hemân bu eclden nâzım-ı taḥrîr İslâmbol rûşende göçüp pâ-i Fârisiyyeden şoñra elif yazdı böyle olunca merâmı üzre tefḫîm ile oḫunmak enseb vâkî'dir..." [117b]

Farklı lugalardaki fikirleri veren şarih kendi düşüncesini şöyle açıklar: "...Kemâl Paşazâde-i merḫûm taşarruf-ı ḫâşşıyla buyurur ki kir-dâr lafz-ı mürekkebdir kird ile ârdan ma'nâsı çevreye ve ṡarafa götürücü demek olur murâd elde olmayan nesneyi 'indine ihzâr itmek olur intihâ böyle olunca kâf-ı Fârisiyye olmak gerek idi lügat yazarlar ise bi'l-cümle kâf-ı 'Arabîyle zâbṡ itmişlerdir kezâ fî-Ferheng-i Şu'urî faḫîr şöyle fehm iderim ki kir-dâr vaşf-ı tekîbidir çünkü kird kâf-ı 'Arabîyle bema'nâ-i 'amel ve kâr..." [158b-159a]

Bazen açıklamalarında sözlük yazarlarına eleştirilerde bulunur. Mesela Kemâl Paşazâde'nin yorumları kendisi için boş sözden ileriye gitmez: "...güsferend gibi ehli berrânîsi miyânında lâ-farḫdır Kemâl Paşazâdeniñ ehli sine miş deşṡisine güsferend dirler diyü taşarrufı vâhîdir çünkü ḫoyunı ekşer-i evḫâtda şaḫrâda terbiye iderler nâdiren ḫış olunca ḫalır böyle olunca ḫoyunda deşṡi başḫa ehli başḫa olmaz..." [219b]

Yeri gelir *Gülistân* şarihlerini eleştirir: "...mânden mîm-i memdüdeniñ fetḫiyile iki ma'nâya maşḫardır evvel bema'nâ-i müşâbeḫet şânî ḫalmaq bu iki ma'nâya müte'addî daḫı isti'mâl olunur beñzetmek ve ḫoymak ma'nâsına kibirli maḫrur bunda olan mâned müte'addîdir zîrâ ma'nâsı âf-tâb-ı temmüz berf-i 'ömrden az ḫodı demekdir *Gülistân* şarihleriniñ zann eylediḫi gibi degil belki bermâḫall daḫîḫdir..." [106b]

21. Şerh Kaynaḫı Olarak Şiirler

Şerhte 1737'si Farsça, 48'i Türkçe, 27'si Arapça olmak üzere 195¹⁴ şairin 1812 şiiri yer alır. Ahmed Hayâtî Efendi metin şerhinde şiirlerden çokça faydalanır. Şarihin sadece bir mısranın açıklamasında dahi 5 farklı şiirden

¹³ "Lapa pilavların arasında/Çarşı güzeli gibi eli iyice yumuşaktır"

¹⁴ Bu şairler ve şiir sayıları şu şekildedir: Abdullâḫ Ensârî (1), Abdulvâsî (160) Çelebi (2), Agacı (2), Ahmed-i Kirmânî (2), Amîdû'd-dîn (1), Aminây-ı Necefî (1), Am'ak-ı Buhârî (1), Âsafî (3), Ascedî (1), Ateş-i Behrâm (1), Attâr (11), Bâbâ Figânî (3), Bâkî (3), Bâsûrî (2), Bedreddîn-i Şâşî (1), Beshâk-ı Atamâ (1), Burḫaneddîn-i Bezzâz (1), Câmî (30), Celâlî (1), Cemâlî-i Şîrâzî (3), Dakâyîkî (1), Dakîkâ (2), Dakîkî (3), Deḫkî (1), Ebû Şekûr (2), Ebû Şuâyib (1), Ebû Tâlib-i Kelîm (6), Ebû Tûrâb Beg (3), Ebu'l-Hasan-ı Şehîd (1), Ebu'l-ma'ânî (147), Ebu'l Hâsir (1), Ebu'l-müeyyid (1), Edîb Sâbir (1), Efsalüddîn-i Kâşî (1), Ehli-i Şîrâzî (1), Emîr Hüsrev (6), Emîr Mu'azzî (1), Emîr-i Yâdigârî (1), Envârî (1), Esirüddîn-i Ahsîgtî (2), Esterebâdî (1), Evḫâdüddîn (1), Fâryâbî (6), Ferruhî (7), Gamasây-ı Hervâyî (1), Gâzî Kalenderî (1), Gazzalî-i Meşhedî (1), Gıyâs (1), Gülistân (1), Hâce Âsâfî (1), Hâce Hâfız (93), Hâce Hüseyin-ı Vefâyî (1), Hâce Kemâl (1), Hâce Selmân (75), Hâce Süleymân (8), Hâcû-i Kirmânî (1), Haffâf (1), Hâ'im Kâşî (1), Hâmî-i Âmedî (2), Hâmûşânî (1), Hasan Gaznevî (1), Hasan-ı Kâşî (1), Hâtîfî (45), Hazrecî (1), Hekîm Enverî (10), Hekîm Esedî (16), Hekîm Firdevsî (40), Hekîm Hakanî (27), Hekîm Katrânî (2), Hekîm Lâmiî (1), Hekîm Nâsir Husrev (1), Hekîm Ruknâ (1), Hekîm Süzenî (11), Hekîm Şifâî (2), Hekîm Şîrâzî (3), Hekîm Tartarî (1), Helvâ-i Semerkândî (1), Hifâf (1), Hilâlî (1), Humâm-ı Tebrîzî (3), Hüsrevî (1), İmâdü'l-Kâtibü'l-İsfahânî (1), İmâm-ı Fakîḫ (1), İshâk Zencâbî (1), Kâdî İbn-i Sinâ'ü'l-Mülk (1), Kâdî Nûr-ı İsfahânî (1), Kâdî'üs-Sâ'id ibni Sînâ (1), Kâhistânî (1), Kanber-ı Nişâbüürî (2), Kâtibî (4), Katrân-ı Ermevî (1), Kaydî-i Şîrâzî (2), Kelâmî-i İsfahânî (1), Kemâl Ayas (2), Kemâl Hocendî (43), Kemâl İsmâil (22), Lâmiî (1), Latîfî (29), Lebibî (5), Mahmûd bin Yemîn (1), Melîk-ı Kâmî (1), Mencik (1), Menûçehrî (5), Mes'ûd-ı Sâdî-i Selmân (12), Mevlânâ (30), Mevlânâ Nâzirî Buhârî (1), Mevlânâ Örfî (1), Mevlânâ Sâ'ib (1), Mevlânâ Vefâî (1), Mezidzâde (5), Mîr Hasan Dehlevî (1), Mîr Hüsrev (13), Mîr İlâhî Kamer (1), Mîr Nazmî (141), Mîr Sipâhî (1), Mîrzâ Fasîḫî (4), Mîrzâ Kuh Beyk (1), Mîrzâ Kuli Beg (2), Mîrzâ Ulug (2), Monlâ Abdulvâsî (1),

faydalanması şiirlerin şerhte ne derece rol oynadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir: "...rüz gündüz bugün imrüz geçen gün dirüz rüz rā-i memdüdeniñ zammı ve zā-i mu'ceme ile üç ma'nâyadır evvel bema'nā-i yevm ü nehār ki Türkide gün ve gündüz dirler şānī bema'nā-i tāli' ve kuvvet bu iki ma'nāya Ebū'l-Ma'ānī beyt *Guzeşte rüz-ı 'umrem çün şeb-i tār/Çe bed-rüzem ki şubhem şām geşte*¹⁵ şāliš bema'nā-i āf-tāb ki 'Arabide şems Türkide aña dağı gün ve güneş dirler Hekīm Firdevsī beyt *Sezed ger bebaşşī gunāh-i mera/Diraşşān kunī rüz u māh-i merā*¹⁶ nāzım-ı taħririñ tefsiri ma'nā-i şālişe dağı ihtimāldir imrüz hemzeniñ kesri ve mimiñ sükūniyyıla 'Arabide el-yevm Türkide bugün ma'nāsına şā'ir beyt *Ki bā mā nebāyed firistādenes ki/İmrüz bāyed be mā dādenes*¹⁷ aşlı ĩn rüz idi nūn mīme kalb ve yā-i taħtiyye taħfffen hażf olunup imrüz didiler imşeb dağı bunıñ gibidir dirüz dāl-ı memdüdeniñ kesriyle dünki gün ma'nāsına çünki dī kesriyle dün ki 'Arabide ems gibi mışrā' *Dī hilāl būd imşeb bedr ü imrüz āftāb*¹⁸ şeb gice bu gice imşeb dağı yarın ferdā şeb şīn-ı mu'cemeniñ fetħi ve bā-i muvaħħade ile gice ki 'Arabide leyl ma'nāsına Çağatayda tā-i fevkiyye ile tūn dirler imşeb bu gice ma'nāsına taşarrufı imrüz gibi ferdā fāniñ fetħi ve rāniñ sükūni ve dāl-ı memdüdeniñ fetħiyle yarın ki 'Arabide ğaden ma'nāsına bundan başka vaşf-ı terkibi dağı olur yalıñuz gelici ma'nāsınadır çünki ferd ma'rūf āyiden lafzından emr yāħūd ism-i fā'il-i muħaffefdir iki ma'nāya şā'ir beyt *İmrüz u perirū vu dī vū ferdā/Her çār yekī buved tu ferdā*¹⁹ bu beytden çārdan murād 'anāşır-ı erba'adır..." [108a-108b]

21.1. Kelimenin Farklı Manalarına Uygun Şiir Örneği Verme

Şarih bir kelimenin birden fazla anlamı varsa manaların idraki için her birine ayrı ayrı şiir örneği verme yoluna gider. Bu, şarihin genel olarak tercih ettiği bir yoldur. Şiir örneği vermeden sadece manalarını zikrettiği şerh bölümleri de mevcuttur. Aşağıdaki örnekte şarih, kelimenin 6 ayrı anlamına uygun 6 şiir verir: "...tā-i müşennāt-ı fevkiyye-i memdüdeniñ fetħiyle edāt olarak on ma'nāya gelür dā'imā evā'il-i kelimāta dāħil olur evvel bema'nā-i ibtidā-i ğāyet 'Arabide min Türkide den Fârside ez gibi Hâfız beyt *Tā şudem ħalka be ğūş-ı der-i meyħāne-i aşk/Her dem āyed ğamī ez tu be mubārek bādem*²⁰ şānī bema'nā-i intihā-i ğāyet 'Arabide ilā gibi velehu eyzan

Muhammed bin Yemīn (2), Muhammed Cān-ı Kudsi (1), Muhammed Kulı Selīm (2), Muhammed Süffī (1), Muhammed Şems-i Bağdād (1), Muhtārī (3), Muhteşem Kāşī (2), Müncik (1), Mürīdzāde (1), Nāsır Husrev (1), Nāsıruddīn-i Belhi (1), Nasıruddīn-i Peçe (1), Nevī-i Hāmūşānī (4), Nisārī (1), Nişābūrī (1), Nizāmī-i Esterabādī (1), Ömer Hayyām (5), Örfī (14), Reşid-i Kūmī (1), Reşidüddīn-i Vātāt (3), Reşidüddīn-i Yūsuf Bin Lū'lū (1), Rūdekī (8), Sa'd-i Süleymān (4), Sābit (1), Sā'ib (19), Sā'ib-i Isfahānī (1), Sā'ib-i Mevlānā (1), Sā'ib-i Tebrizī (7), Sānī-i Tekellū (1), Senāyī (26), Serācüddīn-i Kūmrī (1), Seyfī-i Buhārī (2), Seyfüddīn-i Zehrī (1), Sirācüddīn-i Belhī 161 (1), Sultān Veled (2), Şāh Dā'ī-i Şīrāzī (1), Şāhī (3), Şakird-i Buhārī (1), Şānī-i Neglūn (1), Şānī (2), Şehbeddīn-i Kirmānī (1), Şemseddīn-i Ahmedü't-tayyibi (1), Şems-i Fahrī (92), Şeref-i Şefrūh (1), Şerefüddīn-i Yezdī (2), Şerif-i Tebrizī (1), Şevket (1), Şeyh Ali Tākī (1), Şeyh Bahāüddīn El Amūlī (2), Şeyh Evhadī (1), Şeyh Feyzī (1), Şeyh Magribī (1), Şeyh Nāsır (1), Şeyh Nizāmī (45), Şeyh Sa'dī (138), Şeyh Sa'dī Nizāmī (1), Şeyh Vahdī (1), Tālib-i Amūlī (17), Tecū'l-meser (1), Tūsī (1), Ulug Beg (1), Unsurī (19), Ümmīdī (2), Vāhid-i Tebrizī (1), Vahşī-i Yezdī (5), Velī Deşt-i Beyāzī (1), Vukū'ī-i Tebrizī (2), Zāhir (1), Zamānī Mesihā (1), Zerātūşt Behrām (1), Zuhūrī (6), Zülālī-i Hansālarī (1) Bilinmeyen şair (243)

¹⁵ "Ömrümün günü karanlık gece gibi geçti/Ne kötü günlüyüm (talihliyim) ki sabahım gece olmuş"

¹⁶ "Benim günahımı bağışlayasın/Benim gündüzümü ve ayımı (geceyi) aydınlatasın"

¹⁷ "Bizimle gönderilmemeli/Ki bugün bize verilmeli"

¹⁸ "Dün hilal vardı bu gece dolunay ve bugün güneş"

¹⁹ "Bugün ve evvelki gün ve dün ve yarın/Her dördü birdir sense yarın"

²⁰ "Aşk meyhanesinin kulağı halkalı olduğundan beri her an/Senden bir hüzn geliyor bana mübarek olsun demek için"

beyt *Ânem ki yek dem ez tek u tâzem şekîb nîst/Tâ Mekke vu Medîne tekîdem habîb nîst*²¹ Şâ'ib beyt *Şâ'ib bekeş ez çehre-i ma'nî varağ-ı lafz/Tâ key zi birün seyr kunem bâğ-ı irem rā*²² gâhî bu tâ-i mezbûreniñ mâba'dında bir bâ-i muvâhhide-i meftûha getürüp ma'nâsını te'kid iderler meşelâ tâ-be-seher gibi şâ'ir beyt *E'r bekunî h'vâheş-i vasl-ı dil-ârâm rā/Tâ be seher âh kun tâ be resî maqşadet*²³ şâliş edât-ı 'arzdır Hekîm Firdevsî beyt *Befermûd tâ Raşş rā zîn kunend/Dem ender dem-i nây-ı zerrîn kunend*²⁴ râbi' edât-ı taḥzîr ki 'Arabîde kellâ Fârsîde zinhâr gibi Türkîde şaḫın dirler Şeyḫ Sa'dî beyt *Tâ nekunî ḫıdmet-i sulṭân-i dilîr/Tîğ u sinân rûyed ez'endâm-ı şîr*²⁵ ḫâmis mādâm ma'nâsına Mevlânâ Câmî beyt *Tâ der-âyed be şutur geşte suvar/Bûved gerdün şuturân kerde kaṭâr*²⁶ sâdis edât-ı ta'lîl ki 'Arabîde key gibi Laṭîfî beyt *Ez mehd tâ be lehd biyâmûz u pāk zî/Tâ nezd-i Ḥaḫ u ḫalḫ-ı cihân mu'taber şev*²⁷...” [20b-21]

21.2. Kelimelerin Farklı Okunuş ve Yazılışına Göre Şiir Örneği Verme

Şarih, bir kelimenin farklı okunuşlarına göre şiir örneği verir: "...peygâm pâ-i Fârisiyyeniñ fetḫi ve yâ-i taḫtiyyeniñ sükûni ve ğayn-ı mu'ceme-i memdûdeniñ fetḫi ve mîm ile ve faḫaṭ ğaynıñ ḫazfıyıla peyâm ve faḫaṭ elifiñ ḫazfıyıla peygâm ve ma'an ikisiniñ ḫazfıyıla peyem bu dört kelime ḫaber ya'nî şâliş ma'nâsına Mîr İllâhî Kamer beyt *Âşık ez her yek nûkte şad müdde'a gûyed biyâr/Aşık çun in rütbe dâred kâşid-ı peygâm çîst*²⁸ Hekîm Enverî beyt *Nûk-i peykânâ-i çu peykân kaḫâ/Ez ecel ârend ḫaşmân rā peyâm...*²⁹ [133a]

21.3. Şerhteki Örnek Beyitlerle İlgili Açıklamalar

Şarih, şerh edilen kelimelerin kavranması için örnek beyitler verir. Ancak bu beyitler içerisinde imla ve mana bakımından karışacak kelimeler varsa bunlar için yeniden açıklamada bulunur: "...Piyâde şevved duşmen ez esb-i devlet/Çu kerdî ber esb-i sa'âdet suvârâ/Ber esb-i sa'âdet suvâr'î vu dâri/Be dest enderün ez sa'âdet sivârâ"³⁰ bu kıṭ'ada süvâr-ı evvel Fârsîdir atlu ma'nâsına süvâr-ı şânî kesr ile 'Arabîdir dest-i berencen ma'nâsına..." [4a-5b]

22. Şerh Kaynağı Olarak Manzum Sözlükler

Şarih, şerhinde *Nazmü'l-Ferâ'id*, *Nazmü'l-le'âlî*, *Tuhfe-i Şâhidî* ve *Sübha-i Sıbyân* adlı sözlüklerden faydalanır.

"...ḫür ḫâ-i memdûdeniñ zammı ve rā ile cennet dil-berlerine dirler fi'l-aşl 'Arabîdir Fârsîde daḫı isti'mâl şâyi'dir lâkin 'Arabîde cem'dir müfredi aḫvar ve ḫavrâ ki şıfat-ı müşebbehe şîğasıdır Subḫa-i Sıbyân beyt A'yun büyük gözli durur 'aynâ mü'enneş cem'î 'in/Aḫver gözi kara teni ğayetde aḫdır cem'î ḫür..." [212b]

"...şad-pâye sükûn-ı dâl ile ağaç ḫurdı ki Türkîde turtur dirler kezâ fî-Ferheng-i Şu'urî Türkîde lâm ile tırtıl daḫı luğatdır ba'zlar çıyan daḫı tefsîr eyledi nitekim Şâhidî mısrâ' *Aḫreble çıyan adı keḫ-düm di vü şad-pâye...*" [264a]

²¹ "Ben oyum ki bir an bile koşturmaktan tahammülüm yok/Koştüğüm Mekke ve Medine'ye kadar hiç dost yok"

²² "Mana çehresinden lafz sayfalarını çek/Ne zamana kadar dışarıdan seyrediyim İrem bağıni"

²³ "Eğer arzu edersen gönüle huzur veren maşukun vuslatını/Ta sehere kadar ah çek ki maksadına ulaşınca kadar"

²⁴ "Buyurdu ki Raşş'ı eğerlesinler/Altından yapılmış borazanı ard arda üflesinler"

²⁵ "Sen sakın cesur sultana hizmet etmeyim deme/Ok ve kılıç aslanın endamından çıkar"

²⁶ "Deveye binmeye başlamış madem/Bu dönen dünya develeri katarları dizmiş"

²⁷ "Beşikten mezara kadar ilim öğren ve temiz yaşa/Allah'ın ve dünya halkının yanında itibarlı olabilmen için"

²⁸ "Aşık her bir nükteden yüz şey söyler getir/Aşkı, aşkın böyle bir mertebesi var"

²⁹ "O mızrakların ucu temren gibi tesadüfen/Ecelden getirdiler düşmanlara haber"

³⁰ "Düşman ikbal atından inecek/Eğer ki binersen sâadet atına/Saadet atına binmişsin ve sahiptin/Elinin içinde saadet bilezikleri var"

23. Şerh Kaynağı Olarak Mensur Sözlükler

Ahmed Hayâtî Efendi, Tuhfe şerhinde 30 mensur sözlükten³¹ faydalanarak şerhini yazar. Şarihin 103 kez zikrettiği *Ferheng-i Şu'ûrî* ve 44 kez bahsettiği *Ferheng-i Cihângîrî* en çok faydalandığı sözlüklerdir:

"...fi-Ferheng-i Şu'ûrî Bârî ba-i muvaḥḥade-i memdûdeniñ fetḥi ve rā-i memdûdeniñ kesriyile altı ma'nâyadır evvel bu daḥî nām-ı Sübhândir kezā fi-Ferheng-i Şu'ûrî eyzān şānî temennî ve tereccî maḳāmında bārî hemçenîn bâşed dirler şāliş bema'nā-i bārū ya'nî burc-ı ḥişār rābi' bema'nā-i ūlā būden ḥāmis bir def'a ma'nāsına sādîs Hindde bir kaşaba ismidir..." [93a]

"...kezā fi-Ferheng-i Cihân-gîrî ve Tuḥfetü'l-ahbâbda sîn-i mühmele ile rivâyet olunmuşdır Şems-i Faḥrî ve Hüseyin-i Vefâyî tâziyâne ma'nāsına olan kesre-i şariḥa ile ḫîb kâfiyesinde îrād ve iki ma'nâda olan sîb ve şekîb kâfiyesinde îrād itmîşler..." [153a]

"...sîm sîn-i memdûdeniñ kesri ve mîm ile gümüş ki 'Arabîde fîḫda dirler Ferheng-i Mîrzâde bir nev' beyâz balığa da sîm dirler..." [226a]

"...Kemâl Paşazâde buyurur ki mürekkebdir aşlı pâydaş idi yâ-i taḫtiyye ḥazf olunup tâ-i fevḳiyye dâla ibdâl olındı ayaḳdaş ma'nāsınadır lâkin bu ma'nâ merḫūmîñ Dekâyıku'l-ḥakâyık nām kitabından ḡayrı nüşhalarda rivâyet olunmamışdır..." [91a]

24. Kaynak Olarak Diğer Şerhlerden Faydalanma

Hayâtî Efendî, eserinde açıklamalar yaparken *Şerh-i Hedâye*, Fâzıl-ı Sudî ve Lâmiî'nin aynı isimdeki *Gülistân* şerhlerinden faydalanır: "...Fâzıl-ı Sūdî Gülistân şerhinde buyurur ki her ne ḳadar muzâri' var ise cümlesi maşdar-ı yâyîden müştakḳdır meşelâ âmeden muzâri'inde âyed dirler ammâ ki me'ḥaz-ı iştikâḳı âyiden lafzıdır âmeden deḡildir..." [30a]

"...nâḫıka ya'nî ḳuvve-i nâḫıka dimekdir ḳuvve-i nâḫıka Hüseyin Mübeydiniñ Şerḫ-i Hedâyede taşriḫine göre ne ḳadar ki nefsi nâḫıkaya da ıtlâḳı şahîḫ ise de lâkin bu maḳâmda murād mebd-e-i nuḫḳdır..." [45a]

"...Lâmiî'-i Çelebi Gülistân şerhinde ber lafzı ve der lafzı ve emşâli zâ'idelerdir ancak taḫşîn-i lafz için ilḫâḳ olunmuşlardır aşl ma'nā-i isti'lâyı ve ma'nā-i zarfiyyeti müfîd olan evvele idḫâl olınan bā-i muvaḥḥade-i meftūḫadır diyü ḫükm ve cezm eylediler..." [6a]

25. Atıflar

25.1. Ahmed Hayâtî Efendi'nin Kendi Eserlerine Yaptığı Atıflar

³¹ Ferheng-i Şu'ûrî, Ferheng-i Cihângîrî, Ferheng-i Hindûşâh, Vankulu, Mîrzâ İbrâhîm, Şerefnâme-i Menyerî, Vâni, Hüseyin Vefâyî, Dekâyıku'l-Hakâyık, Ferheng-i Hindûşâh, Ferheng-i Hüseyin, Lehcetü'l-lügat, Ferheng-i Mîrzâde, Ferheng-i Züfân-ı ḡuyâ, Tıbyân-ı Nâfi, Lügat-ı Nimetullâh, Lügat-ı Halîmî, İbrâhîm Kıvâm Farûkî, Mahmûd Bishânî, Lügat-ı Mahmûdiyye, Lügat-ı Ahterî, Lügat-ı Dâni, Tuḥfetü'l-ahbâb, Şâhidî, Tuḥfetü'l-mümînîn, Mecmaü'l-Fürs, Ferheng-i Vefâyî, Mü'eyyidü'l-fuzâlâ, Muhtâr-ı Sîhâh, Mi'yâr-ı Cemâlî

Ahmed Hayâtî Efendi, kendi şiir ve şerhlerine atıfta bulunur. *Şâhidî* şerhine atfı şöyledir: "...bunlarıñ aşlı şâh-ı şâhân idi izâfetele muzâfun ileyh muzâfa taqdîm olunup ve ba'z-ı hurûfî dağı ħazf olunup vaşf-ı terkibî oldı nitekim taĥkîki Şâhidî şerhimizde mehmâ emkene³² zikr olındı fe'rce ileyhe dâver dâl-ı memdüdeniñ ve vâviñ fetĥleri ve râ ile bema'nâ-i şâhib-i ĥükümet..." [221a]

Reyhaniyye adlı kasidesine ise şöyle bir gönderme yapar: "...sî-murğ 'anķâ diyü kırķ ikinci kıt'aniñ beyt-i sâdisinde gelür murğ-ı mezbürîñ küh-ı Kâfa nisbeti vardır ĥattâ Ĥazret-i İskender-i Zü'l-ķarneyn küh-ı Kâfa vardıkda İskendere buluşup söylemiş insân gibi tekellüm ider imiş diyü kıt'a-i mezbürîñ beyt-i sâdisi şerhinde gelür küh tğ diyü kıt'a-i tâsi'aniñ beyt-i 'âşirinde geçdi kâf üç ma'nâyadır evvel meşhür tağdır ki dünyâyı iĥâta itmişdir fakiriñ Reyĥaniye-nâm bir ķasidemiz var anda ebyâṭ-ı mübâĥât-ı 'âşirânemizden bir beyt *Cebel-i kâf kemâlim yemm-i idrâk-i muĥîṭ/Felek-i aṭlas-ı 'ilmim kürre-i dânişe sūr...*"[303a]

25.2. Sünbülzâde Vehbî'nin Eserlerine Atıflar

"*Tannâne*" ve "*Sühân*" kasideleri şarih'in en fazla atıfta bulunduğu Sünbülzâde Vehbî eserleridir:

"...şân şîn-ı mu'ceme-i memdüdeniñ fetĥiyile 'Arabîde beş ma'nâyadır evvel bema'nâ-i miķdâr ve mertebe şânî bema'nâ-i emr ü ĥâl işte bu maķâmda bu iki ma'nâdan her biri 'alâṭarîķu'l-bedel murâddır çünki şân bu iki ma'nâda ne ķadar ki 'Arabî ise de lâkin Fârsîde ve Türkîde bi'n-naṭl müsta'meldir nitekim nâzım-ı taĥrîr Ṭannâne-nâm ķaşidesinde buyurur beyt *Tevârîĥ-i âşinâyân ittifâķ üzre ider terciĥ/Bu şân u şevketi eslaf-ı şâhân-ı cihân-bâne...*" [42a-42b]

26. Diğer Kaynaklar

26.1. Ayet ve Hadisler

Şarih bir lafzı, durumu veya konuyu açıklarken çeşitli ayetler ve hadislerden alıntı yapar: "...bundan başka nâzım-ı taĥrîr ĥamdi erkân erba'asıyla bir mertebe edâ eyledi ki fevķinde edâ olmaz çünki ve 'in te'uddü ni'metullâhi lâtuṥşüha"³³ naşşınıñ mazmün-ı şerifi ĥamdında münderic buyurdıkdan soñra ol fihrist-i ceride-i celâlet ve ol şâh beyt-i ķaşide-i risâlet-i sulṫân-ı enbiyâ 'aleyhi efzâlü't-teĥaya ĥazretleriniñ 'lâuṥşî şenâen 'aleyke"³⁴ 'unvânıyla izĥâr-ı 'aciz-ı beşeriyet eylediği siyâķda nâzım-ı taĥrîr dağı ma'âda izĥâr-ı 'aciz itmiş oldı..." [40b-41a]

"...Ĥaķ Te'âlâniñ 'eşiddâu ale'l-kuffâri ruĥemau beynehum"³⁵ ķavli gibi ve bu tuĥfede kıt'ayı sâlişede reft ile âyed gibi mişâl-i tezdâ Ĥaķķ Te'âlâniñ yuhyi ve yumit"³⁶ ķavli gibi ve bu tuĥfede merķüm behişt ile düzaĥ gibi hem dağı kıt'a-i şaniyede rüz ile şeb gibi bundan soñra inşâ'allâhu Te'âlâ geldiği maĥallerde ĥuşuşen kıt'â 'unvânlarında mürâ'ât-ı nazîr ve tezdâ ve sâ'ir-i şanâ'ât ve nükât câbecâ zikr ü taşriĥ olunur..." [73a-73b]

³² Mümkün oldukça

³³ "Allah'ın nimetlerini sayacak olsanız onu sayamazsınız." Nahl 18.

³⁴ "Allâhümme innî eûzu birizâke min sahatike ve bimuâfâtike min ukûbetik ve bike minke 'Lâ uhsî senâen aleyke' ente kemâ esneyte alâ nefsik." (Allah'ım! Öfkenden rızana, azabından affına, senden yine sana sığınırım. Biz seni nasıl övebiliriz ki, sen kendini senâ ettiğin gibisin. Biz ancak buna inanırız.) Hadis-i şerif.

³⁵ "İnkarcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler." Fetih 29.

³⁶ "Diriltir ve öldürür." Bakara 258.

"...lisân-ı 'Arab yedi lûgat üzre mütenevvi'dir (13) 1 Hicâz 2 Yemen 3 Hevâzin 4 Şakîf 5 Tıy 6 Benî Temîm 7 'Aķıl nitekim hadîs-i şerîfde 'ünzile'l-Ķur'ân 'alâseb'ati ahrufin kulluha şâfin kâfin'³⁷ vârid olmuştır..." [48b]

"...Ĥaķ Te'âlâdan bilâ-şavţ ve lâ-harf şâdir olur bu maķâmın ĥalli dâ'iremiz şerhinde meşrûhdır fe'rce ileyhe su'âl Ķur'ân-ı 'Azîmü's-şânda ve hadîs-i feĥîmü'l-'unvânda 'ilm-i 'arûzîñ her baĥrında belki her bir ĥarbından vârid ve vâķi' olmuştır meşelâ baĥr-ı recezden kelâm-ı kadîmde 'aleyhim zîlâluhâ ve zullilet ĥuţûfuhâ tezlilâ'³⁸ ve hadîs-i şerîfde ene'n-nebiyyu lâ-keziye ene ibnu 'Abdu'l-muţţalib'³⁹ hem daĥı hel enti ille işba'un demiti ve fi sebîlillâhi mâ laķiti'⁴⁰ vâķi' ve vârid olmuştır..." [51b-52a]

"...veled-i münîfleriniñ nâmı laķîfi Luţfullâhdır ĥünkü hadîs-i şerîfde 'inne eĥabbe esmâ'ikum ilallâhi 'Abdullâh ve 'Abdurrahmân'⁴¹ vârid olmuştır..." [63b]

26.2. Mitoloji, Dinî Vaka ve Menkıbeler

Şarih; mitolojik kişilere, vaka ve menkıbelere yer verir: "...Nihâvend nûn-ı ūlânîñ feĥiyile iķlîm-i Īrânda seksen üç buĥuķ derece tûl ve otuz beş buĥuķ derece 'arzda hevâsı ĥûb şuyı kûh-ı Elvendden gelür bir peşte üzre vâķi' bir şehr-i vasaţdır ki Ĥazret-i 'Ömer rağıyallâhu 'anh zemânında yâsarıyetu el cebele el-cebele'⁴² vaķ'ası bunda olmuştır..." [58b]

Demirci Kava, Zahhak, Simurg ve Ashab-ı Kehf'ten şu şekilde bahseder: "...Zaĥĥâķ şâhîñ iki omuzı başında yılan şeklinde iki pâre et peydâ olup cemî' eţıbbâ andan 'acz getürdikde İblîs 'aleyhü'l-la'ne bir gün taĥîb şüretinde iĥerü gelüp didiki bu maraţ maraţ-ı 'azîmdir şu ĥadar ki zaĥmetini def' iĥün yevmiye iki şabî uşak dimaĥı üzerine vaz'a muĥtâcdır fi'l-ĥaķîka tecrübe eylediler egerĥi def' itmedi feemmâ ki müsterîĥ oldu ba'dezîñ günde iki şabî ihlâķ idüp beynisini ururlardı ĥâşılı uşak sâlyânesi itdiler böyle ruţ merre ızrârı ĥadr üzre iken mezbûr Kâveniñ iki oĥlu varıdı birini ihlâķ itmişler idi birini daĥı gelüp demürce küreginiñ ĥalkından götürüp alup giderken şefķat-i peder 'utüfen mażmûni ĥalebe idüp ne olmaķ ihtimâli var diyü uĥrına ĥuşândıĥı saĥtiyânı bir 'aşâya geĥürüp anı destine 'alem idüp her ĥe bād-a-bād şadâsıyıla na'râ-keş vaşiyet-perdâz ve başıma ķâtil olan gelsün diyü ĥarf-endâz u zebân-derâz olmaĥıla nâs Zaĥĥâķ elinden dil-gîr olduĥı eçlden başına ĥalk cem' olup cumĥür ile serây-ı Zaĥĥâķı şarup Zaĥĥâķı taĥtından ĥal' idüp ķatlı idecek oldılar sâĥir u kâhin olmaĥıla bir dürlü silâĥ ve zehr te'sîr itmedi encâm-ı kâr bir ĥâra ĥabs idüp cû'la helâķ itdiler ba'dehu nâs Kâveyi taĥta teķlîf itdiler kendü ķabûl itmedi lâkin zemân-ı Cemşîd oĥlu Ferîdûn Zâvilistânda Zaĥĥâķdan firâr itmişdi anı da'vet idüp getürüp taĥta iclâs eyledi Ferîdûn daĥı kendüyi vezîr-i ser-'asker idüp ol saĥtiyânı envâ'-i cevherle ârâste idüp ĥurûb-ı 'azîmelerde berâber

³⁷ "Kur'an yeterli yedi harfle indirilmiştir." Hadis-i şerif.

³⁸ "Üzerlerine cennetin gölgeleri sarkmış ve cennetin meyveleri (kolayca alınacak şekilde) yakınlaştırılarak hazırlanmıştır." İnsan 14.

³⁹ "Ben peygamberim bunda yalan yok. Ben Muttalip oĥlu Abdullah'ın oĥluyumdur." Hadis-i şerif.

⁴⁰ "Sen sadece Allah yolunda kanamış bir parmakısın." Hadis-i şerif (Buhari-2373).

⁴¹ "Allah'ın en sevimli isimleri Abdullah ve Abdurrahman'dır." Hadis-i şerif.

⁴² Hz. Ömer Yesariye'ye "kendini daĥda koru" dedi.

getürüp şöyle itikâd iderlerdi ki anıñ bulundığı asker mansûr ve muzaffer olur bilürlerdi ve ol sancağa direfş-i Kâve ve direfş-i Kâveyânî ve direfş-i Kâveyân diyü tesmiye iderlerdi..." [190a-191b]

"...sî-murğ anka diyü kırk ikinci kıt'anıñ beyt-i sâdisinde gelür murğ-ı mezbûrîñ küh-ı Kâfa nisbeti vardır hattâ Hâzret-i İskender-i Zü'l-karneyn küh-ı Kâfa vardıkda İskendere buluşup söylemiş insân gibi tekellüm ider imiş diyü kıt'a-i mezbûrîñ beyt-i sâdisi şerhinde gelür..." [303a]

"...Aşhâb-ı Kehf kelâm-ı kadimde mezkûrdır ne kadar ki 'adedlerinde ihtilâf var ise bu mezkûr ekşer-i rivâyâta mebnî ola ve esmâlarında dañı ihtilâf olındı ekşer-i ismleriyile teberrük iderler ve maqâmlarında dañı ihtilâf itdiler ba'zılar Tarsus kırbında dirler ve ba'zılar mevzi'-i âhirde dirler Şîrâzda dañı bir mağâra vardır ismine heft-ten dirler Aşhâb-ı Kehf maqâmıdır diyü Hâce Hâfız anı 'ibâdetgâh idüp ol maħalde vâsıl-ı rütbeyi kerâmet olmışdır diyü İrâniler miyânında meşhûrdır..." [398a-398b]

26.3. Ebced Hesabı

Şarih, ebced hesabını şu şekilde anlatır: "...meşelâ kâf sekiz lâm altı mîm dört nûn iki sîn hâlî ilâ âhire sâni bu şüretde tokuzar tokuzar tarh ide faħfez sâliş yine bu şüretde yedişer yedişer tarh idüp bâki ne qalursa anı itibâr ide fefhem râbi' esâmî-i hurûfi hisâb idüp on ikişer on ikişer tarh idüp bâki ne qalursa anı itibâr ide meşelâ elif yüz on bir ba'de't-tarh üç qalur bâ üç ve kıs 'aleyhi sâ'ire hâmis bu şüretde tokuzar tokuzar tarh ide ve kıs 'aleyhi sâ'ire lâkin teshîl için maṭrûhî tahte'l-esâmî bâkiyi yâhûd hâlîyi fevke'l-esâmî vaz' idüp bu vech üzre kırâ'at idelüm 3 3 8 8 6 4 8 hâlî 1/elif bâ cîm dâl hâ vâv zâ hâ ṭâ yâ/111 52 35 13 9 10 11..." [78b]

26.4. Gizli ilimler

Şarih, ilm-i hurûf, ilm-i cifr, ilm-i zâyirçe ve ilm-i vekften şöyle bahseder: "...hem dañı harf-i 'ulûm harfden her birine de itlâk olunur çünkü 'ilm-i harf dört 'ilmdir zîrâ hurûfâtıdan baħş eger min hayşü'l-istiħrâc 'ale'l-ħuşuş olunursa 'ilm-i cifr dinilür ve eger min hayşü'l-istiħrâc 'ale'l-'umûm olunursa 'ilm-i zâyirçe dinilür ve eger min hayşü'l-ħavâş olunursa 'ilm-i 'âfiye dinilür ve eger min hayş tevfiķü'l-a'dâd olunursa 'ilm-i vekf dinilür intihâ bundan soñra geldik şadede bu maqâmda harfden murâd hurûf-ı miyânî müfredi olan harfdir..." [85a]

26.5. İlm-i Nücûm

Yıldızların olayları ve insanları etkilediği inancından hareketle ortaya çıkan ilimden şarih şu şekilde bahseder: "...şevr burcındaki anlara senâm-ı şevr dirler ve haq'a üç berrâk yıldızdır ki birbirine qarîbdır ve anlarıñ re's-i cevzâdır nesîre iki yıldıza dirler ki ara yirlerinde bir qarış miķdârı yir vardır ve anlara eşer-i beyâz vardır aq bulut meşâbesinde aña enf-i esed dirler tarfa iki yıldızdır ki anlar cebhedendir anlar esediñ gözleri meşâbesindedir cebhe esed burcında dört yıldızdır..." [146a]

26.6. İlm-i Mûsikî

Hayâtî Efendi, şerhinde çeşitli müzik terimleri ve makamları hakkında bilgi verir: "...Kird-gâr bu kıt'anıñ evveliniñ beyt-i şânisinde geçdi dâd-âferid dâl-ı sâniyyeniñ sükûni ile bu dañı nâm-ı mübârek Haķķ Te'âlâdır ve mûsikîden bir perde ma'nâsına da gelür..." [94b]

"...gül-zâr lâmin sükûniyla güli çok yer ve gül maḥalli hem daḥı müşikiden bir maḳâm yâḥüd bir lahn adıdır..." [120b]

"...sâdis 'ilm-i müşikiden on iki maḳâmın her birine aşl dirler işte müfred olarak bu ma'nâlarda müsta'emeldir hem daḥı bu ma'nâlarda cem'î uşul gelür feemmâ ki cem' olarak 'ilm-i uşul-i fikḫa uşul ve 'ilm-i uşul-i ḥadîse uşul ve 'ilm-i müşikiye uşul ve 'ilm-i kelâma uşul dirler ḥâşılı bu dört 'ilme başka başka vaz'ıla uşul 'ilm olmuştur lâkin bu maḳâmda murâd ma'nâ-i luğavisidir..." [59a]

"...ışfahân nihâvend ve 'ırâḳ her birileri 'ilm-i müşikiden bir maḳâmın ismidir hem daḥı maḳâmat ve uşul-i cem'-i şîğası üzre 'ilm-i müşikini ismidir..." [59a-59b]

26.7. İlmî Kitaplar

Ahmed Hayâtî Efendi, şerhinde *Acâyibü'l-büldân*, *Tarih-i Taberî*, *Acâyibü'l-mahlûkât*, *Miftahü's-sa'âde*, *Mu'cemü'l-büldân*, *En-nemûzec* kitaplarından alıntı yapar: "...Acâyibü'l-büldânda meşûrdır ki zuhr-i Kûfede Nu'mân bin Emri'l-kays emriyle Sinimmâr binâyı itmâm idüp Nu'mân gelür seyr ü temâşâ idüp mübalağa taḥsîn u âferîn itdikden soñra Sinimmâra su'âl ider ki bu ḳaşrın inhidâmına bâ'is olur binasında maḥal var mı Sinimmâr belî bir mevzi'e bir taş ḳomışam eger bir kimse ol taşı ḳoparsa fi'l-ḥâl ḳasr-ı münhedim olur diyücek Nu'mân didiki ol maḥallisinden ḡayrı kimse bilür mi Sinimmâr bundan ḡayrı kimse bilmez didiki Nu'mân şâh bâlâ-i ḳaşrdan Sinimmârı âtup helâk eylediği gibi bu ḥikâyet miyân-ı ḥalkda meşhür olup ḳarb-ı meşel oldu..." [181b-182a]

"...Tarih-i Taberide meşûrdır ki mezkûr at dünyâda olan atlardan dört ḳarış yüksek idi ve ḳuyruğı sâ'ir atların iki ḳuyruğı kadar var idi ve iki bölük tururdu ve her ayağına on iki mîḫ ile na'f ururlardı Hüsrev kendü ta'amından aña yedirür idi her ne ta'am ise yerdı mezbûr at oldukda bir mermer-i seffâfa şüretini taşvîr itdirdi ḥâlâ ol taş şehri Kirmândadır dirler..." [199a]

27. Genel Kültür

27.1. Atasözleri ve Deyimler

Atasözleri ve deyimler en önemli sözlü halk kültürü ürünleridir. Ahmed Hayâtî Efendi'nin şerhinde sık sık atasözü ve deyimlere yer vermesi dikkat çekicidir: "...na'f der âteş olandır bîḳarâr Türkide daḥı ma'nâ-i terkîbisi ḳarb-ı meşel idüp na'fı ḳızḳın dirler..." [425b]

"...ḳarda gez ammâ belürsüz olsun iz bu terceme Türkide daḥı ḳarb-ı meşeldir ma'nâ-i terkîbisi egri tüt da dökme dimekdir çünkü kec egri diyü otuz ikinci ḳıḫanın beyt-i ḥâmisinde geçdi..." [436a-436b]

"...her ki seg râ mîḳuşed ü mîkeşed bu maḳâmda Türkide iti öldirene süridirler didükleri..." [435b]

"...Türkide anın maḳâmında ilanı âḫire tütürür gözine kendü baḳar dirler şânî il eliyile ilan tutar ya'nî işini kendü eliyile görür âḫire inanmaz dimek..." [418b]

"...terkîbisi daḥı ḳanı ılıcaḳ diyü ḳarb-ı meşeldir çünkü germ bema'nâ-i ḥâr diyü yigirmi altıncı ḳıḫanın beyt-i âḫir şerhinde geçdi ḥün ḳan diyü otuzuncı ḳıḫanın beyt-i sâbi'inde geçdi..." [444a]

“...dâ'imâ arslânîñ etrâfında ta'ayyüş ider ya'nî arslana kılaguz olup şikâr gösterür...” [280a]

“...kâh şaman diyü elli birinci kıt'anîñ beyt-i evvelinde geçdi bu ma'nâ-i terkîbî Türkîde dağı meşel-i meşhûrdır ki şaman altından şu yürüdir dirler...” [353a]

“...düşmen dâliñ zammı ve vâv-ı mechûl ve şîn-ı mu'cemeniñ sükûniyyıla bema'nâ-i 'adüvv ve haşm fi'l-aşl vâvsızdır lâkin yavuz komşu âdemi hâcet şâhibi ider mazmûnı dostîñ hâtırı için vâv tahtîr olındı...” [141b]

“...ma'nâ-i terkîbîsi fâvûsîñ berâberi fâvûsıdır demek hem-ser iki ma'nâyadır evvel câhda ve rütbede ber-â-ber ma'nâsına şânî zevce ve menkûha ma'nâsına fâvûs düm ve bâli münakkaş bir kuşdır ki hüsn ü cemâlde darb-ı meşeldir...” [416b]

“...dağı kara çanağlı diyü bu ma'nâda darb-ı meşeldir hem dağı siyeh-kâse bir kavım imiş ki müsâfirlerini ba'de'l-ıf'âm ve'l-ıkrâm gice ile katlı u'îdâm idüp mâllarını alurlar imiş diyü ba'z-ı kütübde manzûrumuz olmuştır...” [421a]

27.2. Günlük Konuşma Dilinden Faydalanma

Şarih, deyim ve atasözlerinin yanı sıra mahallî söyleyişlerden de yararlanır ve günlük konuşma diline ait örnekleri metin içerisine yerleştirir: “...şeker-h'vâb rânîñ sükûniyyıla tatlı uyku ma'nâsına çünkü şeker ma'rûfdır lâkin bu ma'âmde mecâzen tatlı ma'nâsına h'vâb uyku diyü kıt'a-i hâmiseniñ ikinci beytinde geçdi gâhice h'vâbı hâzıf idüp tatlı uyku ma'nâsına şeker dağı dirler...” [382a]

“...yevm-i ahade yek-şenbe yevm-i işneyne dü-şenbe yevm-i şülşâya se-şenbe yevm-i erba'âya çehâr-şenbe yevm-i hâmise penç-şenbe cum'aya âzîne dirler nitekim bunları bu şüret-i mışrâ'da beyân eyledi nükte yevm-i şülşâya ehl-i İslâmbol ve etrâfi şâd ile şalı bizim havâlimizde sîn ile salı dirler...” [374b]

“...hurdenî ahîrindeki yâ-i tahtiyeye-i nisbiyye ile yemege hâzırlanmış ta'âm ki Türkîde aña yemek dirler hattâ bu 'aşrda İslâmbol ahâlîsi ta'âm hâzırlanup olunca yemegi getürîñ diyü hîtâb ve emr iderler ta'âmı getür dir az bulunur nâzım-ı tahtîr dağı lîsân-ı 'aşr üzre yemek diyü tefsîr eyledi...” [116b]

“...nerm-dest'est çün şâhid-i bâzâr ma'nâ-i terkîbîsi bâzâr güzeli dimekdir İstanbulda ta'fînci dirler...” [444b]

“...girân-cân u girân-sâye bu iki lafzından her biri şakîl ü kâhil ma'nâsına ıştılâh olmuşlardır Türkîde bu ma'nâda cânı ağır ve gölgesi ağır didükleri gibi lâkin Türkîde gölgesi ağır diyü mehîb ü vakûr âdeme dirler...” [420a]

“...şu üzerinde uçar hayvân ma'nâsına râbî' turnadan küçücük bir kuşdır hâmis bema'nâ-i kâhü ya'nî mârül didükleri sebzedir fefhem” [243b]

“...Arabîde devât didükleri mihbere dağı dirler gerçi kâf-ı Fârisiyyeniñ kesri ve rânîñ sükûni ve cîm-i Fârisiyyeniñ fetîhi ve hâ-i resmiyye ile müfredidir...” [324a]

“...nigende nûmîñ kesri ve kâf-ı Fârisiyyeniñ fetîhi ve nûmîñ sükûni ve dâliñ fetîhi ve hâ-i resmiyye ile Türkîde dağı nigende didükleri gibi câme tikişi ki bizüm bilâdımız ıştılâhında lâmîñ kesri ile lebâde ve şarıklı didükleri esbâbiñ dikiş ismidir hâşılı nigende Fârsî ile Türkî beyninde müşterektir...” [347a]

"...devâc dâliñ fetħi ve zammı ve vāv-ı memdüdeniñ fetħi ve cım ile yorgan ki 'Arabide milhâfe dirler hem daħı çâdır-şeb ki nisvân-ı 'Acem ferâce maķâmında taşraya çıkdıklarında bürünirler ekşer-i diyâr-ı Rümde anıñ yirine ferâce giyerler lâkin bizim memleketlerde daħı çâdır-şeb kullanurlar..." [209b]

"...ğavğâ bema'nâ-i gâlebe ve cem'iyet-i Türkistânda qurultay ve bizim vilâyetlerde qarîbâķ dirler..." [281b]

"...egâb kundur-ı merkûm ma'nâsına eyzan bu lafzıñ ber vech-i izâfet terkîbinden zâhir olan şü iti demek olur bu taķdîrce bizim şehrimiz Elbistânıñ vasañından cereyân iden Ceyhânda bir hayvân olur ki aña daħı şü iti dirler ba'z-ı diyârlarda şü semûrı dirler fakîriñ fehmine göre ol hayvân başka kundur başka ..." [212a]

27.3. Coğrafya Bilgisi

Eserde çeşitli coğrafi bilgiler mevcuttur. Aşağıdaki örneklerde şarih, Dimaşk, Halep, Puşt, Bidad, Elbistan şehirlerinden, Siyam dağından, Seyhan ve Ceyhan ırmaklarından bahseder, Revan ve Isfahan'ın enlem ve boylamlarını verir: "...Revân iklim-i İrânda seksen yedi derece tül ve otuz derece 'arzda çukur-ı sa'd didikleri evvelkiniñ kâfidesi ve taħt-gâhıdır Şifahân şadıñ kesriyledir aşlı hemzeniñ kesriyle İşfahân idi seksen beş derece tül ve otuz üç buçuķ derece 'arzda alçaķ tağlar arasında âb u hevâsı hûb ve haşerât-ı muzîyesi eķall ve mîvesi ve ğidâsı raħiş bir şehir-i 'azım ve bender-i kadım ki kadümü'l-eyyâmdan berü taħt-gâh-ı İrândır aña ahâlî-i İrân miyânelerinde İşfahân nişf-ı cihân diyü ta'bîr iderler..." [57b-58a]

"...Siyâm sîniñ kesri ve yâ-i taħtiyye-i memdüdeniñ fetħi ve mîm ile çâh-ı Nahşebiñ olduğı tağıñ ismidir..." [189a]

"...deşt dâliñ fetħi ve şîn-ı mu'cemeniñ sükûnı ve tâ-i fevķiyye ile bema'nâ-i beyâbân ve şahrâ ki ova ma'nâsına 'umûmen hem daħı vilâyet-i Ğorâsanda bir şehriñ ismidir ve Türkistânda bir meşhûr şahrâ nâmıdır deşt-i Kıpçaķ daħı dirler ve ğuristân ma'nâsına daħı mervîdir..." [152b]

"...'Arabistânda bir nice şehrden 'ibâret vilâyetdir ki Dimaşk ve eyâleti ve Halep eyâleti ba'zılar 'indinde cânib-i cenûbî 'Arîş nâm maħalden tâ cânib-i şimâl ve ğarbda Ceyhân şuyı kenârına gelince cümle Şâm i'tibâr olunur arâzi-i muķaddesendir fâ'ide bu taķdîrce maşķat-ı re'simiz olan Elbistân kaşabası arâzi-i muķaddeseden olur çünkü Ceyhâniñ vasañındadır feemmâ ki maķberesi ve Kızılcı Oba nâm maħallesi arâzi-i muķaddeseden olmasında iştibâh yokdır zirâ maħalle-i mezbûre ve maķbere cenûb-ı nehr-i mezbûrdadır çünkü Ceyhân nehr-i maşîşa ki menba'ı kaşaba-i Elbistândan nişf sâ'at yukarudadır Seyhân nehr-i Adanâdır Ceyhûn nehr-i Belh u Buħârâ ve Semerķand ki Mâverâü'n-nehr memleketine vech-i tesmiyye budır Seyhûn Ğinde bir nehr-i 'azımdır..." [328a]

"...hem daħı Bidad Türkistânda bir şehir ismidir pâd-şahına Kâfûr dirler idi bir merdüm-ħâr kâfir idi şoñra Rüstem ol şehri fetħ eyledi..." [193b]

"...puşt pâ-i Fârisiyyeniñ zammı ve şîn-ı mu'cemeniñ sükûnı ve tâ-i fevķiyye ile arķa ma'nâsına ki 'Arabide zahr dirler hem daħı vilâyet-i Nişâbürda bir şehir ismidir ve nevâhi-i Herâtdan bir ķarye ismidir..." [251a]

27.4. Tıp/Hastalıklar:

Eserde hastalık ve tedavilerden bahsedilir. Bu örnekte şarih, ciğerleri temizlemek için kullanılan bir ottan ve müşhil ilacından bahseder: "...rivend râ-i memdüdeniñ kesri ve vâviñ fetħi ve nûniñ sükûnı ve dâl ile râvend ki

bir meşhûr kökdir a'lâsı vilâyet-i Çinde olandır ve Rûm diyârında dağı olur cigeri tâzeler dâfi-i harâret ve maħrec-i şafrâ ğayetle nâfi' ve mu'teber devâdir ekşer-i müşhil isti'mâl iderler râvend dağı Fârsîdir..." [174b]

"...yâre yâ-i müşennât-ı taħtiyye-i memdüdeniñ ve rânîñ fetħleri ve hâ-i resmiyye ile bir meşhûr müşhil ħab terkîbidir ki laťif ve nâzîkdir hemze ile eyâre ve eyâriç dağı dirler nâzım-ı taħrîriñ müşhil iyâric ħabıdır..." [174a]

27.5. Halk İnanışları

Halk arasındaki çeşitli inanışlardan bahseder: "...yaşda kim olsa ber-â-ber aña hem-zâd dinür ehl-i Fars zu'mınca bir veled dünyâya gelince bir cinnî dağı dünyâya gelür imiş dâ'imâ aña hem-râh u hem-nişin olur imiş ol cinne hem-zâd dirler..." [322a]

27.6. Yeme-İçme

Eserde çok fazla yeme içme ile ilgili bilgi yer alır. Örnekte şarih yağ çeşitlerinden bahsederek, yemek tarifi verir: "...rûğan râ-i memdüdeniñ zammı ve ğayn-ı mu'cemeniñ fetħi ve nûn ile mu'tlak yağdır 'Arabîde semen ma'nâsına ekşeri maħşûlün 'anhü me'an zıkr olunması kâ'idedir meşelâ rûğan-i sâde ve ruğân-i zeyt ve rûğan-i kunced ve rûğan-i levz dirler ħubûbâtdan sūsâmdır ve rûğan-i levz 'Arabîdir Türkîde bādâm dirler feemmâ ki 'Arabîde rûğan-i sâdeye semen ve rûğan-i bādâme dehen-i levz dirler..." [174b]

"...Ferheng-i Şu'ûride meşûrdır ki ruğân-i sâdeyi ħaynadup üzerine ince elenmiş unı döküp âheste âheste ħaruşdıra tâ ki dâne dâne olunca üzerine şeker yâĥûd 'asel-i muşaffâ döküp ħaruşdıra ğayet bî-nazîr serî'ü'l-ħazm laťif ħelvâ olur..." [117b]

SONUÇ

Türkçe-Farsça kaleme alınan manzum sözlükler arasında en fazla ilgi gören sözlük Sünbülzâde Vehbî tarafından yazılan "Tuhfe-i Vehbî"dir. Söz konusu sözlük 882 beyitten oluşmaktadır. Şairin kendisi hayattayken 1789 yılında basılan eser, I. Abdülhamit döneminde zorunlu ders kitabı olarak okutulmuştur. Sözlükler, yabancı dil öğrenimi gören çocukların ihtiyacını karşılamak üzere kaleme alındığı için bazı eksikler yapılan şerh çalışmalarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Sıbyan mekteplerinde okutulan Tuhfe-i Vehbî, 1800 yılında Ahmed Hayâtî Efendi tarafından yapılan şerh ile akademik zemine taşınmış ve uzun yıllar medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ahmed Hayâtî Efendi'nin şerh metodu ise şu şekildedir:

1. Şarih, kendi şerh metodunu 13 madde hâlinde sıralamıştır.
2. İlk 40 varakta fiil, zarf, edat gibi çeşitli konular üzerinden temel Farsça grameri verilerek okuyucu şerhe hazırlanmıştır.
3. Beyitler mısra mısra şerh edilmiştir. Kelimedeki harflerin tek tek doğru okunması sağlanmıştır. Şayet farklı okunuş şekilleriyle anlam değişikliğine uğruyan kelimeler varsa bunlar açıklanmıştır.
4. Basit, türemiş, birleşik kelimeler ve tamlamalar hakkındaki açıklamalar şerhte önemli bir yer tutmaktadır.
5. Farsça kelimelerin muhakkak Türkçe ve Arapçası verilmiş, şayet biliniyorsa Çağatay Türkçesi, Rumca, Hintçe, Yunanca gibi farklı dillerdeki karşılıkları da zikredilmiştir.
6. Doğru okuma, telaffuz ve imla şarihin üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir.

7. Fiillerin zaman çekimleri gösterilerek "geçişli" veya "geçişsiz" hâli belirtilmiştir.
8. Kelimelerin eş ve zıt anlamları verilmiştir.
9. Şerh edilen kelimelerin Arapça ve Farsça çokluk hâlleri gösterilmiştir.
10. Kit'a başlıkları kelime kelime açıklanarak tercüme edilmiştir.
11. Kelimelerin vezinleri verilerek örneklendirilmiştir. Aruz bahirleri ve söz sanatları hakkında bilgi verilmiştir.
12. Okuyucunun dikkatini çekmek amacıyla soru-cevap şeklinde bazı konulara açıklık getirilmiştir.
13. "Kaside", "gazel", "ıydiye", "hicviye", "mersiye" gibi çeşitli nazım şekli ve türleri hakkında bilgi verilmiştir.
14. "Fehmime göre", "fehm iderim ki" ve "zann iderim ki" gibi ifadelerle çok çeşitli konularda izahatlarda bulunulmuştur.
15. Şerhte çok sayıda şairin şiirine yer verilmiştir. 1737'si Farsça, 48'i Türkçe, 27'si Arapça olmak üzere 195 şairin 1812 şiiri yer almaktadır.
16. *Nazmü'l-Ferâ'id*, *Nazmü'l-le'âlî*, *Tuhfe-i Şâhidî*, *Sübha-i Sıbyân*, *Ferheng-i Şu'ûrî*, *Ferheng-i Cihângîrî*; *Hedâye* ve *Gülistân* en çok faydalanılan sözlük ve şerhlerdir.
17. Şarih hem kendi eserlerine hem de Sünbülzâde Vehbî'nin diğer eserlerine atıfta bulunmuştur.
18. Şerhte çeşitli mitolojik olaylardan, menkıbevi ve dinî vakalardan bahsedilmiş; ayet ve hadislere başvurulmuştur.
19. *Acâyibü'l-büldân*, *Tarih-i Taberî*, *Acâyibü'l-mahlûkât*, *Miftahü's-sa'ade*, *Mu'cemü'l-büldân*, *En-nemûzec* isimli ilmî kitaplar kaynak olarak gösterilmiştir.
20. Atasözleri, deyimler ve günlük konuşmalardan yararlanılmıştır.
21. Ebced, gizli ilimler, musiki, astronomi, coğrafya, tıp, halk inanışları, yeme içme gibi çeşitli konularda bilgiler verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Altuner, Nuran (2005). "Şâhin-Zâde El-Mar'aşî 'Şeyh 'Alî Dilkesîr'in Tuhfetü'l-Vüzerâ' Adlı Eserinin Tanıtımı". *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*. 143-153.
- Akpınar, Cemil (1998). "Ahmed Hayâtî". *TDV İslâm Ansiklopedisi* c. XVII: 14-16.
- Alparslan, Selda (2013). *Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fî-Lügati'l-Fârsiyye ve'd-Deriyye: Bir Sözlük Denemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Barlak, Eyup (2020). *Abdülkadir bin Ömer el-Bağdadî'nin Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî'si: İnceleme-tenkitli metin-sözlük-tıpkıbasım*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Ceyhan, Adem (2007). "Yayaköylü Ahmed Reşid Efendi'nin Nuhbe-i Vehbi Şerhi." *Kırkağaç Sosyo-Ekonomik Tarih Sempozyumu Bildirileri 6-7 Eylül 2007*: 116-135.
- Çiftçi, Cemil (2000). *Maraşlı Şairler, Yazarlar, Âlimler*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Demirci, Tuba (2013). *Türk Edebiyatında Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri ve Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Fatih Üniversitesi.

Devellioğlu, Ferit (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

Düzenli, M.B., Turan, M. (2016). "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şemsî," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42: 122-154.

Ekici, Hasan (2017a). *Bosnalı Atfî Ahmed Efendi'nin Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî'si: İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin*. Doktora Tezi. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi.

Ekici, Hasan (2017b). "Bosnalı Atfî Ahmed Efendinin Şerh-i Tuhfe'si ve Şerh Metodu". *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. C. 2: 19-36.

Erdem, Mehmet Dursun (2005). "Manzum Sözlükler ve Tuhfe-yi Âsım". *International Journal of Central Asian Study*, Volume 10-1.

Faroe, E. Charles (1991). *Lütfullah Halimî'nin Bahru'l-Garaib'i*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Gönel, H., Dalokay M. (2015). "17. Yüzyılda Yazılmış Bir Şâhidî Şerhi: Hulle-i Manzûme," *International Journal of Languages' Education and Teaching* (UDES 2015): 1407-1413.

Görmez, Dursun (2008). *Yayaköylü Ahmed Reşîd Efendi'nin Şerh-i Nuhbe-i Vehbî Adlı Eseri: İnceleme-Metin, Dizin* s. 222-446. Yüksek Lisans Tezi. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.

Güleç, İsmail, Güler Doğan Averbek (2019). "Türk Çocuklar İçin Yazılmış Fransızca Manzum Bir Sözlük: Miftâh-ı Lisân". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. S. 14: 53-80.

Güler, Kadir (2016). "Dil Öğretiminde Manzum Sözlüklerin Rolü ve Tuhfe-i Nushî". *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*. N. 49: 157-174.

Gümüş, Zehra (2006a). "Pîrî Paşazâde Mehmed b. Cemâlî'nin Tuhfe-yi Şâhidî Şerhi: Tuhfe-yi Mîr". *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, 10-12 Nisan*. Kayseri.

Gümüş, Zehra (2006b). "Tuhfe-i Şâhidî Şerhlerinden Tuhfe-i Mîr'in Şerh Metodu," *Mevlânâ, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu, 30 Eylül-1 Ekim*. Manisa.

Gümüş, Zehra (2006c). *Pîrî Paşa-zâde Cemâlî Mehmed b. Abdülbâkî, Tuhfe-i Mîr, Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Gümüş, Zehra (2007a). "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri". *Turkish Studies/Türkoloji Çalışmaları*. C. 2/4. 423-431.

Gümüş, Zehra (2007b). "Pîrî Paşa-zâde Mehmed Bin Abdül-Bâkî El-Cemâlî'nin Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: Tuhfe-i Mîr". *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları C. 2/3*: 296-312.

Gümüş, Zehra (2007c). "Şâhidî Şerhlerinden Tuhfe-i Mîr'de Geçen Bedenle İlgili Unsurlar". *Türk Kültüründe Beden Uluslararası Sempozyumu, 4-5 Nisan*. İstanbul.

Kadri, Hüseyin Kâzım (1943). *Büyük Türk lûgati*. İstanbul.

Karaismailoğlu, Adnan (1990). "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-yi Remzî", *Millî Kültür*, S.74: 60

Karasioğlu Doğaner, Elif (2011). *Hâcî İsmâîl Zühdi b. Ömer, Şerh-i Sübha-yı Sıbyan: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Karasioğlu Doğaner, Elif (2012). "Şerh-i Sübha-yı Sıbyan'ı Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirme," *Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu, 10-12 Mayıs*. Ordu: Ordu Üniversitesi Yay. 237-240.

Kartal Ahmet (2003). *Tuhfe-yi Remzî Manzum Türkçe-Farsça Sözlük*. Ankara: Akçağ Yay.

- Kaya, Muhammet (2016). *Akovaî-zâde Hâtem Ahmed b. Osmân, Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî: İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük*. Kayseri: Gece Kitaplığı Yay.
- Kılıç, Atabey (2005). Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân Şerhi Hediyetü'l-İhvân. *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi, 11-12-13 Kasım*. Manisa.
- Kılıç, Atabey (2006a). "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan, 1: İnceleme". *Turkish Studies*. 1/2: 85-104.
- Kılıç, Atabey (2006b). "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyan". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.20: 65-77.
- Kılıç, Atabey (2006c). "Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyan Şerhi Hediyetü'l-İhvân," *Turkish Studies/Türkoloji Çalışmaları*. C. 1/1: 19-28.
- Kılıç, Atabey (2007). "Türk Klâsik Şiirinde Manzum Sözlüklere ve Bazılarındaki Bedene Ait Unsurlar". *Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*. Ankara: Turkish Studies Yay.
- Kortantamer, Tunca (1994). "Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi". *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. C.8: 1-10.
- Köse, İlham, (2017). *Bosnalı Sûdî (ö. 1600)'nin Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: İnceleme Çeviri yazılı Metin*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Kutsal, Nalan (2017). *Hayatî'nin Tuhfe-i Vehbî Şerhi Üzerine Bir Sözlük İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Mehmed Necîb, Bosnavî (2007). *Sübha-i Sıbyân Şerhi Hediyetü'l-İhvân: İnceleme-Metin*. hzl. Atabey Kılıç. Kayseri: Laçin Yayınları.
- Memioğlu, Zeki (2003). "İmparatorluktan Cumhuriyete İlköğretimimiz". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. S.21: 241-243.
- Öz, Yusuf (1997). "Tuhfe-yi Vehbî Şerhleri". *İlmî Araştırmalar*. S.5. 219-232.
- Öz, Yusuf (1999). *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay.
- Öz, Yusuf (2010). *Tarih Boyunca Türkçe-Farsça Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Özalp, Ömer Hakan (2010). *Tuhfe Şârihi Hayati Ahmed Efendi (Şiirleri, Kütüphanesi ve Tehâfü't-Müstahrece'si)*. İstanbul: Özgü Yay.
- Paksoy, Kezban (2008). "Tuhfe-i Mîr'de Aruz İmlâsına Dâir Husûsiyetler." *Turkish Studies*. 3/6: 521-535.
- Soyçekic, Serap (2009). "Nâdîde Ahmed Efendi'nin Şerh-i Tuhfe-yi Şâhidî'si," *Turkish Studies* 4/4 (2009): 906-921.
- Şahin, Özlem (2016). *Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî'nin Şerh-i Tuhfe-yi Vehbî Adlı Eseri "Serhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fi-Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyye": İnceleme, Tenkitli Metin, Sözlük, Tıpkıbasım*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Tökel, Dursun Ali (2005). "Eskilerde Çocuk Eğitimi: Çocuk Edebiyatı Gözüyle Eskiye Bakmak", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, Yıl 9, S. 104-105, Ağustos-Eylül.
- Yavaş, Serap (2013). *Nâdîde Ahmed Efendi, Şerh-i Tuhfe-yi Şâhidî: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Yavuz, Seyit (2021). *Mehmed Lebîb Efendi'nin Tuhfe-i Vehbî Şerhi: Müntehab-ı Lebîb: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*. Doktora Tezi. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.

Yılmaz, Emel (2008). *Yayaköylü Ahmed Reşid Efendi'nin Şerh-i Nuhbe-i Vehbî Adlı Eseri: İnceleme, Metin, Dizin, s. 1-221*. Yüksek Lisans Tezi. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.

Zararsız, Şeyma Nur (2015). *Tuhfetü'l-Mülûk: Tuhfe-yi Şâhidî Şerhi: İnceleme, Tenkitli, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım*. Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Zararsız, Şeyma Nur (2017). "Abdurrahmân bin Abdullâh-ı Kuddûsî'nin Tuhfe-yi Şâhidî Şerhi: Tuhfetü'l-Mülûk". *Hikmet: Akademik Edebiyat Dergisi*. 3/6 (2017): 161-176.